

Hur rysk är den svenska kommunismen?

**Fyra bidrag om kommunism,
nationalism och etnicitet**

Mari Gerdin och Kjell Östberg, red.

Samtidshistoriska frågor 11

Mari Gerdin och Kjell Östberg, red.

Hur rysk är den svenska kommunismen?
Fyra bidrag om kommunism, nationalism och etnicitet

Samtidshistoriska institutet
Södertörns högskola

Tryckt med bidrag från Östersjöstiftelsen

Samtidshistoriska institutet
Södertörns högskola
141 89 Huddinge

besök: Alfred Nobels allé 15
Flemingsberg
tel: 08-608 42 51 fax: 08-608 46 40
e-post: shi@sh.se

*Hur rysk är den svenska kommunismen? Fyra bidrag om kommunism,
etnicitet och nationalism.*

Samtidshistoriska frågor nr 11
ISSN 1650-450X
ISBN 91-89615-10-7

Södertörns högskola
Research Reports 2006:7
ISSN 1403-5111

© Författarna och Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola 2006

Omslag: Karin Hellström
Tryck: Edita Västra Aros AB 2006

Innehåll:

Förord	4
Kjell Östberg	
Om svensk och rysk kommunism	11
Lars Björlin	
Mellan Norrskenet och den röda stjärnan över Kreml Norrbottnens kommunister och Sovjetunionen	23
Niclas André	
Kommunistpartiets' beroende' från Moskva: rötter och karaktär	38
Werner Schmidt	
Judebolsjevismen - en antikommunistisk världsbild	49
Håkan Blomqvist	
Fjernstyrning og autonomi	61
Morten Thing	

Forskningsprojektet Arioso, med hemhörighet vid det Samtids-historiska institutet vid Södertörns högskola har från starten 1997 haft merparten av sin verksamhet finansierad av Östersjöstiftelsen. Bakom den poetiska akronymen döljer sig det måhända något mer prosaiska projektnamnet *Arbetarrörelsens roll i Östersjöområdet. Idéströmningar, vägar till inflytande och betydelse för samhällsutvecklingen under 'det korta 1900-talet'*.

I centrum för forskningsprojektet har stått arbetarrörelsens bägge grenar, socialdemokratin och kommunismen och deras strävanden att, i inbördes strid och i kamp med fascistiska och borgerliga alternativ vinna inflytande och makt över samhällsutvecklingen i Östersjöområdet. Projektet har haft som målsättning att analysera de idéer som genomsyrat rörelsens olika delar och ideologiskt legitimerade deras handlingar och det har försökt utvärdera i vilken utsträckning arbetarrörelsen nått ett reellt inflytande över samhällsutvecklingen i de olika länderna.

En viktig inspirationskälla för projektet har varit Eric Hobsbawms studie *Ytterligheternas tidsålder*. En uttalad ambition har varit att kritiskt utvärdera Hobsbawms tillspetsade hypotes, att det kommunistiska Sovjetunionen paradoxalt nog haft sin avgörande historiska betydelse som räddare av den liberala kapitalismen. Dels pekar Hobsbawm på Sovjetunionens avgörande roll för utgången av andra världskriget. Dels, och för oss mer relevant, hävdar han att det ryska exemplet attraktionskraft drev fram en större beredskap för en reformering av den liberala kapitalismen i form av välfärdspolitiska reformer och statlig planering. I detta ligger att Sovjetstaten framför allt under efterkrigstiden banade väg för en större öppenhet för statliga ingrepp i ekonomin och för utvecklandet av ett bredare socialt

trygghetssystem. Den internationella ordningen efter oktoberrevolutionen kan i detta perspektiv förstås som ”den gamla ordningens” långa kamp mot en samhällsomstörtning som ansågs vara förknippad med eller avhängig av Sovjetunionen och den internationella kommunismens öde.

För Ariosoprojektet har mot denna bakgrund ett centralt tema vara att undersöka hur arbetarrörelsen i Österjöområdet ”kommit att formas genom attraktion respektive repellation till det sovjetiska alternativet”.

Ariosoprojektet arbetar också med en kronologiskt komparativ ansats. Under sina första år låg Ariosoprojektets tyngdpunkt på mellankrigstidens turbulent polariserade världsbild.

”Arioso 2”, som just nu går mot sin avslutning har sin inriktning på efterkrigstidens välfärdssamhällen, eller med ett hämtat begrepp från den teoretiska referensram projektet ansluter sig till, fordism. Här använder sig alltså projektet av Gramsci och kanske framför allt hans hegemoniteorier som gemensam teoretisk plattform. En utgångspunkt för denne är att politik, ekonomi, ideologi, kultur osv. inte är väsensmässigt skilda sfärer som enbart står i ett yttre förhållande till varandra; den gör det tvärtom möjligt att med utgångspunkt i olika delstudier undersöka och diskutera de nämnda sfärerna som nödvändigt sammanhängande, varandra ömsesidigt påverkande moment.

I ett avslutande "Arioso 3" planerar vi att fullborda vår triptyk med att flytta fram undersökningsperioden till det sena 1900-talets övergångssamhällen och analysera konsekvenserna för arbetarrörelsen i sin helhet av muren och kommunismens fall. Vi har också ambitionen att framställa en syntes baserad på resultaten av en drygt tio års sammanhållen forskningsmiljö.

Med det breda anslag projektet haft har således såväl socialdemokratiska som kommunistiska rörelser studerats. Flera av projektets forskar har i detta internationella perspektiv behandlat den svenska socialdemokratins speciella ställning och den svenska modellens utveckling. Här kan främst nämnas projektledaren Lars Ekdahl uppmärksammade studie i två omfattande böcker av Rudolf Meidner, den solidariska lönepolitikens och löntagarfondernas skapare. Men framför allt har vi alltså sökt efter idéutbyte och idéstrider inom arbetarrörelsens bägge huvudströmningar

En aspekt som redan från början spelat en framträdande roll i projektet har varit relationen mellan arbetarrörelse och nationalism. De nationella arbetarrörelserna som växte fram före första världskriget uppfattade sig som internationalistiska och utvecklades under ömsesidig påverkan. Föreställningarna om arbetarrörelsens internationella solidaritet avslöjades vid krigsutbrottet som en illusion. Nationalismen visade sig vara en långt starkare kraft än socialismen. Detta är något som präglat hela århundradet. En slutsats som drogs, framför allt av de socialdemokratiska partierna var att det endast var genom att ”nationalisera” sig själva som man kunde vinna politiskt inflytande och makt.

För den kommunistiska rörelse som uppstod i opposition till den reformistiska arbetarrörelsens kapitulation inför första världskriget var en återanknytning till den internationalistiska traditionen en nyckelfråga. Bildandet av en tredje international, Komintern, 1919 var det tydligaste uttrycket för denna ambition. Och syftet med internationalen var ingen mindre än att sprida den ryska revolutionens exempel över hela jorden och skapa den internationella rådsrepubliken.

Men legitimiteten i den nya proletära internationalism som proklamerades genom Komintern kom att ifrågasättas från början. Omöjliggjorde inte dess starka knytning till Moskva och de ryska bolsjevikerna ett självständigt utbyte mellan partier och radikala ström-

ningar på lika villkor? Problemet accentuerades när den revolutionära glöden falnat och allt mer av Kominterns ansträngningar inriktades på att försvara den Sovjetiska arbetarstaten.

Som bekant har dessa relationer ända in i våra dagar fortsatt att vara en fråga som fortsatt att ställa till problem för inte minst det svenska kommunistpartiet. Hur ryskt har egentligen den svenska kommunismen varit?

Denna fråga var också rubriken på den session som Ariosoprojektet bidrog med vid den konferens, *Past and Future*, som Östersjöstiftelsen anordnade i samband med sitt tioårsjubileum i september 2005 och som presenteras i denna skrift.

Tre av bidragen anknyter direkt till frågan om det ryska inflytandet över den svenska kommunismen.

Lars Björlin är historiker vid Södertörns högskola och har ägnat ett helt forskarliv åt forskning kring arbetarrörelse med särskild inriktning på vänstersocialism och kommunism. Tillsammans med Helene Carlbäck, som också deltagit i Ariosoprojektet, tillhör han de forskare som tidigast utnyttjade de, begränsade, möjligheter som ökad tillgång till de ryska arkivet periodvis givit. I sitt bidrag, "Om svensk och rysk kommunism", tar han ett brett grepp över frågan, från uppkomsten av de vänstersocialistiska strömningarna före och under första världskriget fram till tiden efter andra världskriget, bland annat genom att söka gruppera inflytandet på en skala från ideologiskt gemenskap till direktiv och ekonomiskt beroende. Samtidigt konstaterar Björlin att mycket empirisk forskning fortfarande återstår att genomföra, vilken bland annat försvårats just genom det komplicerade arkivläget.

Niclas Andrén är doktorand vid Nationella forskarskolan i historia och verksam inom Ariosoprojektet. Hans avhandling undersöker Norrbottenskommunismen. I uppsatsen "Mellan norrskenet och den röda stjärnan över Kreml. Norrbottens kommunister och Sovjetunionen" diskuterar han den uppseendeväckande starka position som

Sveriges Kommunistiska Parti (SKP) hade i landets nordligaste län under 1900- talets första hälft. I de geografiskt och socialt isolerade norrbottniska bygderna fick kommunisterna sitt säkraste fäste, vilket innebar att partiet under en förhållandevis lång tidsperiod var ”en icke oväsentlig faktor på den politiska scenen”. Andrén har i bidraget valt att fokusera på vad som ibland har kallats ”kommunismens dualistiska mentalitet”, dvs. den inte helt okomplicerade dialektik som uppstod mellan västvärldens kommunistiska partier och Sovjetunionen. Uppsatsen inleds med en kort diskussion om svensk kommunism och dess eventuella ”ryska” karaktär. Är det möjligt att tala om ”svenska” och ”ryska” inslag i den svenska kommunistiska rörelsen? Framställningen övergår därefter till en redogörelse för den tillspetsade situationen i Norrbotten under främst 1930- och 40- talen samt en diskussion om Sovjetunionens betydelse för kommunisterna i Norrbotten. Framställningen avslutas med en kort diskussion kring den norrbottniska kommunismens eventuella ”ryskhet”.

I Norrbotten under mellankrigstiden kunde alltså kontakterna med Sovjetunionen fungera som ett politiskt kapital för kommunisterna i kampen om det politiska inflytandet över de norrbottniska arbetarna, för att låna det Bourdieu-perspektiv som Andrén anlägger i sin avhandling. Under efterkrigstiden har det som bekant i tilltagande utsträckning betraktats som en belastning.

Werner Schmidt, historiker vid det samtidshistoriska institutet vid Södertörns högskola, undersöker i sitt bidrag ”Kommunistpartiets 'beroende' från Moskva: rötter och karaktär” hur partiet under 1960-talet för första gången på allvar försökte göra upp detta arv. Schmidt, som nyligen publicerat en uppmärksamman politisk biografi över CH Hermansson, tar sin utgångspunkt i hur Hermansson som ordförande för Sveriges Kommunistiska Parti (1964-1975) försökte förvandla partiet till en självständig, från Moskva oberoende organisation. Men han tvingades konstatera att det inte var så enkelt att bli av med ”den sovjetiska ryggsäcken”. Den visade sig vara en del av partikroppen. För att bli av med den krävdes en 'kirurgisk operation': en splittring av

partiet. Enligt Schmidt får det grundläggande problemet i förhållandet mellan kommunistpartierna i väst och det sovjetiska projektet inte förenklas till ett abstrakt eller utifrån pålagt och rubel-stött beroende. Orsaken till att detta ”sovjetiska beroende” ständigt reproducerades måste i stället sökas i partiernas ”strategiska svaghet” och i anammandet av en ideologi (marxism-leninismen) som reflekterade ryska förhållanden och traditioner, dvs. den var uttryck för en ”efterblivenhetens dialektik”.

Att en av nazismens uttalade måltavlor under mellankrigstiden var kommunismens påstådda judiskhet är en omständighet som numera sällan uppmärksammas. Men föreställningen om ”judebolsjevismen” har kallats ”en av 1900-talets kraftfullaste myter” och utgjorde ett inte oväsentligt inslag i 1920- och 30-talets borgerliga europeiska idévärld. Detta var temat i *Håkan Blomqvists* bidrag ”Judebolsjevismen, en antikommunistisk världsbild”. Blomqvists avhandling från våren 2006 heter *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*. Ja, även inom socialdemokratin kunde varningsord höjas mot hotet från judisk bolsjevism. Empiriska studier av svensk press, politiska tidskrifter, fack- och skönlitteratur visar att myten om ”judebolsjevismen” även var närvarande inom den svenska offentligheten. Det gällde inte endast för den relativt marginella antisemitiska kampanjlitteraturen utan också för etablerad press och förlagsutgivning. Inom svensk säkerhetspolis och bland svenska militära frivilliga till Baltikum förekom en övertygelse om att hotet från revolution och bolsjevism var förknippat med judarna.

Som kommentator vid konferensen fungerade den danske historikern *Morten Thing*, verksam vid Roskilde Universitetscenter. Thing har skrivit en uppmärksam avhandling om relationerna mellan danska intellektuella och kommunistpartiet men också behandlat judisk kultur och invandring. I sina kommentarer till texterna upprätthåller han sig vid några centrala teman: Hur forskningen om kommunismen påverkats av en ökad tillgång till nya källor; vad det var som skapade

maktrelationerna mellan Moskva och de västeuropeiska kommunistpartierna, från ideologi till rubel; vilket faktiskt utrymme det fanns för en viss självständighet inom Komintern och hur detta kunde utnyttjas, det Thing kallar de dubbla existensformerna och vad importen av den ryska partikulturen egentligen gjorde med partierna.

Av särskilt komparativt intresse är Things diskussion om betydelsen av andra världskriget. Eftersom Sverige inte deltog var kriget inte heller, som för de flesta andra kommunistpartier en heroisk period, och kanske inte nära knuten till Sovjetunionens insatser. Gav det de svenska kommunisterna senare större manövermöjligheter än t.ex. de nordiska broderpartierna?

De som vill läsa mer av Ariosoprojektet rekommenderas att läsa de två antologierna Håkan Blomqvist och Lars Ekdahl (red), *Kommunismen hot och löfte. Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917-1991* (2002) och *Efterkrigstidens välfärdsmodeller. Östersjöområdet i det kalla krigets skugga* (kommande)

Kjell Östberg

Om svensk och rysk kommunism.

Lars Björlin

Förbindelserna mellan centrum och periferi i den kommunistiska världsrörelsen har varit ett centralt tema i forskningen kring kommunismen långt innan de f d sovjetiska arkiven blev tillgängliga i slutet av 1980- och början av 1990-talen.¹ I Sverige har vi en nära 50-årig forskningstradition på området.² Och frågan är fortfarande intressant ur flera aspekter. Det råder idag ingen tvekan om att Vänsterpartiet och dess föregångare, omfattande även oppositionen i Sveriges Socialdemokratiska Parti under första världskriget, upprätthöll nära kontakter med den kommunistiska världsrörelsen, med dess ledning och med systerpartier. Det pågår forskning på området, och de punktvisa resultat som vi kan ta del av visar att kontakterna tidvis varit intensiva och att man från sovjetisk sida hävdade sina intressen och

1. För denna tematiska inriktning på 1990-talet se ex. T. Rees and A.Thorpe (ed.) *International Communism and the Communist International 1919-43*, Manchester U.P 1998.

2. Se översikt av L.A.Norborg i L.A.Norborg, K.Lindkvist, U.Nymark, S-E-Liedman, *Lik i garderoben? En rapport om SKP/VPK:s internationella förbindelser*, Vänsterpartiet 1996.

också fått dem tillgodosedda. Men sammanfattande resultat som ger en helhetsbild av kontakternas omfattning, djup och innebörd över tid, finns ännu inte.³ Det är därför svårt att tala om den svenska kommunistiska rörelsen som "fjärrstyrd" eller som en produkt av en "konstruerad" bild, ett hot, innan vi ännu har en djupare kunskap om förhållandet mellan centrum och periferi i den kommunistiska världsrörelsen. Begreppet "fjärrstyrd" myntades på 1950-talet, under starka antikommunistiska stämningar, av den socialdemokratiska politikern Paul Björk och låter oss förstå att man i den tiden såg svensk kommunism som uteslutande ett instrument för sovjetiska intressen. Mina tankar kring frågan om förbindelserna mellan svensk och rysk kommunism, om påverkan och följsamhet kan sammanfattas i följande fyra problem:

1/Under större delen av 1900-talet har den vänstersocialistiska/kommunistiska rörelsen i Sverige ingått en större internationell "gemenskap" under ledning av Sovjetunionens kommunistiska parti.⁴ Den svenska kommunistiska rörelsen har varit en sektion i Kommunistiska Internationalen (KI) 1919-1943, den svenska rörelsen har varit en entitet i de av Sovjetunionens kommunistiska parti (VKP(b)) ledda "övergångsorganisationerna" under andra världskriget,⁵ och

3. Vänsterpartiets vitbok från 1996, *Liken i garderoben*, redovisar inte den forskning som utförts under 1990-talet. L.A.Norborgs bidrag, en översikt över forskningen kring svensk kommunism, behandlar uteslutande vetenskaplig litteratur som kommit till innan det blev möjligt att ta del av arkiven i de forna öststaterna. Den litteratur som Norborg stödjer sig på redovisar spänningen mellan centrum och periferi i den kommunistiska rörelsen. Men Norborg har inte problematiserat motiv, linjer och instrument som den centrala ledningen möjligen kunde utnyttja för att nå sina syften. Jan Bolin har i sin avhandling *Parti av ny typ? Skapandet av ett svenskt kommunistiskt parti 1917-1933*, Akademitryck 2004 framhållit diskrepansen i den kommunistiska politiken på central och lokal nivå med hänsyn till det svenska partiets internationella kontakter. Ju "längre ner" mot lokal nivå i organisationen vi rör oss, desto starkare blir influenserna från den nära omvärlden på politiken. Det är ett problem som kan diskuteras. Eventuella direktiv från världsrörelsens centrala ledning behövde inte nödvändigtvis stanna i partiets centrala ledning utan kunde föras vidare, ut i landet och ner i organisationen.

4. Jag lämnar här Zimmerwaldrörelsen utanför framställningen. Denna fredsrörelse spelade en särskild roll när Sverges Socialdemokratiska vänsterparti (SSV) lät sig anslutas till Kommunistiska internationalen i mars 1919.

5. G.M. Adibekov, *Kominform i poslevoennaja Jevropa 1947-1956*, Moskva 1994, s. 15 ff

från 1946 i Sovjetunionens Kommunistiska partis (SUKP) Internationella avdelning. Det svenska partiet var placerat i KI:s och senare SUKP:s skandinaviska enhet.

Den svenska kommunistiska rörelsen har emellertid också upprätthållit kontakter med andra kommunistiska stater. Det är ett stort och ännu orört forskningsområde. Nära till hands ligger emellertid att nämna att Vänsterpartiet Kommunisterna under 1970- och 80-talen intog en större distans till Sovjetunionens kommunistiska parti. Det innebar emellertid inte att man vände den kommunistiska världsrörelsen ryggen. Det förefaller som om den politiska tyngdpunkten försköts. Kontakter upprätthölls med Tyska Demokratiska Republiken, DDR.⁶ Den delen av den svenska kommunistiska rörelsens internationella kontaktnät lämnar jag i det här sammanhanget utanför. Det problem som är centralt i denna text är vilka motiv Sovjetunionens Kommunistiska Parti har haft för att upprätthålla långvariga och nära kontakter med den kommunistiska rörelsen i Sverige.

2/Rysslands/Sovjetunionens Kommunistiska Parti (RKP/VKP(b)) har med olika medel i ett tidigt skede skaffat sig ett inflytande över den svenska sektionen i Kommunistiska Internationalen liksom i andra sektioner i världsrörelsen. Detta inflytande har kunnat upprätthållas även under och efter Andra världskriget. Världsrörelsens ledning har använt sig av hemliga kanaler⁷ samt öppna politiska och icke-politiska kontaktvägar för att vidga och vidmakthålla sina förbindelser. Denna maktposition försökte man, så långt jag idag känner till källmaterialet, från sovjetisk sida utnyttja ännu under 1970-talets senare hälft.⁸

6. Om relationerna till DDR se W.Schmidt, *Antikommunism och kommunism under det korta nittonhundratalet*, Nordic Academic Press 2002, kapitel 7, s 339 ff.

7. Se ex. P.Huber, "The Moscow Headquarters of the Comintern: Departments, Leading Organs, Soviet Influence and Decision Making" i N.E.Rosenfeldt, B.Jensen, E.Kulavig (ed.) *Mechanisms of Power in the Soviet Union*, MacMillan 2000, s. 71 ff

8. Kring den politiska innebörden av kontakterna mellan SUKP och Arbetarpartiet Kommunisterna (APK) idag Sveriges Kommunistiska Parti (SKP) finns ännu ingen forskning.

3/Politiska direktiv och materiellt stöd har tidigt utgått från världsrörelsens centrum till den kommunistiska rörelsen i Sverige. Underlag för dessa politiska direktiv har inhämtats från Sverige, de levererades till KI:s ledning av enskilda partimedlemmar, grupper och fraktioner samt av KI:s utsända emissarier, och fördes vidare till KI:s administrativa och verkställande organ samt till vad vi här kan kalla de regionala enheterna i KI:s organisation. Vilken roll de svenska kommunister som utbildades vid Leninskolan, Västuniversitetet, Partiskolan i Moskva, partiskolan i Björknäs utanför Stockholm samt vid Sirolainstitutet kom att spela är ännu oklart.

Rysslands/Sovjetunionens diplomatiska representation i Sverige har spelat en viktig roll i detta sammanhang. Svenska kommunister (och icke-kommunister) har i samtal med ambassadpersonal lämnat information som förts vidare. Ambassadpersonal har aktivt medverkat i utåtriktade aktiviteter för att främja Sovjetunionens intressen i Sverige.

Direktiven från KI:s ledning har vid upprepade tillfällen verkat hämmande på den svenska kommunistiska rörelsen. Detta har lett till konflikter med splittringar som följd.

4/Har den svenska kommunistiska rörelsen i sin politik låtit sig påverkas av ryska/sovjetiska krav och ställningstaganden? Jag utgår från att Sveriges kommunistiska parti och dess sidoorganisationer huvudsakligen skulle förverkliga sin politik i Sverige. Svaret på frågan om påverkan/inflytande måste alltså sökas i empiriska studier av den svenska kommunistiska rörelsens handlande på olika inrikespolitiska arenor, på riksplånet likaväl som på det regionala och det lokala planet. Det inflytande som VKP(b) hade i svensk kommunism behöver inte innebära enighet mellan "Moskva och Stockholm". Som exempel kan nämnas att Exekutivkommittén i Moskva genom Otto Wille Kuusinen i mitten på 20-talet avrådde det svenska partiet från att bilda ett fackligt block vid sidan om Landsorganisationen. Resultat blev den kända Enhetskommittén. Och vi finner ett liknande "ingripande" från den ryska ambassaden några år efter andra världskriget. Den svenska partiledningen önskade knyta en av sido-

organisationerna närmare partiet för att markera dess kommunistiska tillhörighet. Den ryske ambassadören i Stockholm avrådde med hänvisning till att detta skulle kunna skada organisationens renommé och försvåra för Sovjetunionens Kommunistiska parti att få gehör för sina intressen i Sverige.

Den källmässigt svåråtkomliga illegala verksamhet som svenska kommunister ägnade sig åt i samverkan med VKP(b) under senare delen av 1930-talet och under kriget lämnar jag i detta sammanhang utanför.

Rysslands/Sovjetunionens Kommunistiska Parti RKP/VKP(b) hade under 1920-talets första år via Kommunistiska Internationalens ”administrativa” enheter med sido- och underorganisationer, skaffat sig möjligheter att utöva inflytande över den unga svenska kommunistiska rörelsen.⁹ Sveriges Kommunistiska Parti (SKP) försattes i en beroendeställning – som, så långt vi idag känner till, var ett faktum ännu på 1960-talet. Mekanismerna för hur denna över- och underordnandeprocess gått till är ännu i flera avseenden oklara. Kommunistiska Internationalens ledning, Exekutivkommittén (EKKI), hävdade tidigt sin rätt att vidta politiska åtgärder som påverkade de enskilda sektionernas verksamheter.¹⁰

KI:s och VKP(b):s hemliga verksamheter med sikte på Sverige har vi ännu inte kunnat få ta del av.¹¹ Kring KI:s Avdelning för Internationella förbindelser (OMS)¹² har vi en begränsad kunskap.

9. Säkerhetskommisionens granskning av den svenska säkerhetstjänstens verksamhet under efterkrigstiden är intressant, också på det sättet att man aldrig presenterade en bild av innebörden av kontakterna mellan de kommunistiska rörelserna i Sovjetunionen och Sverige, empiriskt förankrad i en dokumentation efter Sovjetunionens kommunistiska parti med under- och sidoorganisationer.

10. Sommaren 1920 drogs KI:s då nyupprättade byrå i Amsterdam in. Beslutet sammanfaller i tid med en centralisering av sido- och underorganisationer till Moskva. Samtidigt offentliggjordes Villkoren för medlemskap i Kommunistiska Internationalen – vilka väckte stort uppseende. Mellan Amsterdambyrån och den vänstersocialistiska/kommunistiska rörelsen i Skandinavien fördes en korrespondens som syftade till att organisera en konferens i Västeuropa – uppenbart vid sidan om EKKI:s ledning.

11. Se ex, P.Huber, a.a.

12. Efter begynnelsebokstäverna i avdelningens ryska benämning Otdel Mezhdunarodnych Svjazej.

OMS hade utan tvivel politisk betydelse för den kommunistiska rörelsen i Sverige under mellankrigstiden. En av avdelningens förbindelsepunkter var placerad i Stockholm, som centrum för persontrafik, litteratursmuggling och penningtransaktioner.¹³ Under 1920-talet leddes OMS:s verksamhet i Stockholm av kommunisten Oskar Samuelson, 1929 utesluten ur den kommunistiska världsrörelsen som renegat. För en rörelse med dålig ekonomi i alla sina förgreningar var det sannolikt inte svårt att låta sig bindas till KI:s ledning via ekonomiska operationer. Informella men öppna, icke-politiska, kanaler för kontakter och inflytande utvecklades också, parallellt med de öppna politiska och hemliga linjerna. Allryska Sällskapet för Kulturella förbindelser (VOKS) blev ett sådant instrument för den sovjetiska utrikespolitiken.¹⁴ Den svenska sammanlutningen, Sällskapet Sverige – Sovjetunionen, med rötter i 1920-talet, blev det instrument som man i Moskva utnyttjade för sina syften liksom den kommunistiskt dominerade arbetaridrotten.¹⁵

I denna process skall vi emellertid inte bortse från att det från svensk sida också fanns en beredvillighet att låta sig inordnas under Kommunistiska Internationalens ledning. Det utvecklades tidigt en lojalitet med Sovjetunionen, något som hade sitt upphov i Ryska revolutionen och Sovjetunionen som idé, som förverkligad utopi. Detta, tillsammans med den företeelse som vanligen benämns självkritik, samtal mellan representanter för KI:s ledning och representanter för sektionen, gav tidigt Rysslands Kommunistiska Parti/VKP(b) en

13. L.Björlin, "Russisk guld i svensk kommunisme" i M.Thing (red) *Guldet fra Moskva. Finansieringen af de nordiske kommunistpartier 1917-1990*, Forum 2001, s. 42 ff.

14. G. Rosenfeld, "Zum Geleit. Die Problematik der sowjetischen Aussenpolitik zwischen den beiden Weltkriegen" i L.Thomas och V.Knoll (eds.) *Zwischen Tradition und Revolution. Determinanten und Strukturen sowjetischen Aussenpolitik 1917-1941*, F.Steiner Verlag 2000, s.9 ff.

15. L.Björlin, "Kultur och politik. Kommunistiska frontorganisationer i Sverige" i H.Blomqvist och L.Ekdahl, *Kommunismen hot och löfte. Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917-1991*, Carlssons förlag 2003, s. 39 ff. Den långa process som 1929 ledde fram till att en sektion av Röda Sportinternationalen (RSI) bildades i Sverige (Arbetarnas Idrottsförbund) var resultatet av starka påtryckningar från Moskva.

upphöjd ställning som godtogs av sektionerna.¹⁶

Den kommunistiska rörelsen i Sverige har emellertid aldrig reservationslöst slutit upp bakom den politik som världsrörelsens centrum hävdade under bolsjeviserings- och russificeringsprocesserna. Under 1920-talet, ett tentativt decennium i den kommunistiska rörelsens historia, genomgick både de centrala och perifera enheterna av rörelsen djupgående och långt verkande förändringar. Förändringarna i KI:s organisationer i Skandinavien, här i kronologisk ordning, Skandinaviska Byrån, Germanska språkgruppen, Skandinaviska Federationen och Skandinaviska Ländersekretariatet, var moment i centraliseringsprocessen med avsikt att knyta sektionerna i Danmark, Island, Norge och Sverige närmare ledningen i Moskva. Bolsjevisering och centralisering med åtföljande kriser samt nya front- och sidoorganisationer som leddes från Moskva gav relationerna mellan centrum och periferi ett nytt innehåll. Som exempel kan nämnas att Kominterns och Kommunistiska Ungdomsinternationalens (KIM) emissarier tog aktiv del i de interna konflikterna med mandat från EKKI och KIM och sändebuden höll respektive ledning i Moskva underrättad om händelsernas gång med detaljerad information.¹⁷ Tonen blev hårdare, kraven på följsamhet mer långtgående.¹⁸ Efter de djupa motsättningarna i SKP i mitten av 1920-talet tog av allt att döma EKKI:s egna emissarier i Sverige över initiativet i det politiska rekonstruktionsarbete som då inleddes.¹⁹

Under 30-talet förefaller den svenska sektionen (och andra sektioner?) ha blivit mer följsam gentemot den centrala ledningen i

16. A. Vatlin, *K voprosu o "rusifikatsii" Kominterna*, opublicerat föredrag, Hannover 2004

17. Se ex uppställning över hur stödet till den svenska sektionen fördelade sig i regionala och lokala organisationer i Sverige i anslutning till krisen i SKP hösten 1929. Fond 495 opis 25 delo 140 blad 181-195. RGASPI

18. Se ex. Protokoll EKKI:s Lilla Byrå 15/1 1921, fond 495 opis 2 delo 6, "Das Präsidium des Exekutivkomitees der Kommunistischen Internationale an das Zentralkomitee der Kommunistischen Partei Schwedens 12/11 1921", fond 495 opis 2 delo 10, samt fond 495 opis 1 delo 46a, fond 495 opis 2 delo 29 och 31. Samtliga källor i RGASPI

19. Se ex O:s ("Oswald") rapportering till EKKI:s organisationsavdelning i September 1925. Fond 495 opis 25 delo 1174. RGASPI

Moskva, men också mer beroende. Den ”Tredje Periodens politik” hade på den inrikespolitiska arenan fört SKP ut i den politiska periferin. Medlemstalet rasade och det var svårt att hävda och försöka realisera revolutionära ståndpunkter i tider av ekonomisk kris och när den starka svenska socialdemokratin lanserade folkhemstanken. Efter 1929 års kris i SKP kunde partiet räkna endast ca 4.000 medlemmar.²⁰ Detta till trots kunde Skandinaviska Ländersekretariatet ändå informera EKKI:s Organisationsavdelning att det svenska partiet breddat sitt arbete bland massorna ...”umso wichtiger, als die ökonomische Krise in Schweden sich immer mehr entwickelt und die Rolle der schwedischen kommunistischen Partei als Führerin in den immer mehr verschärfenden Klassenkämpfen dementsprechend grösser sein wird.“²¹ Vilken verklighet som döljer sig bakom en sådan bedömning är ännu svår att fastställa. Den kommunistiska rörelsen hade starkare stöd i Norrland. Men det är ändå svårt att tro att den här typen av uttalanden kan ha godtagits i Moskva. De ständigt återkommande propåerna om ekonomisk stöd samtidigt som behovet av ”icke-politiska” frontorganisationer uppenbart gjorde sig alltmer gällande antyder att den svenska kommunistiska rörelsen knappast befann sig i en politisk styrkeposition.

Men vi kan samtidigt se tendenser som pekar åt annat håll. Sven Linderoth, partiets ordförande från 1930 var inte beredd att acceptera alla propåer som partiet fick ta emot från Moskva. Linderoth kunde framhålla att det svenska partiet i och för sig inte hade uppnått vad som varit önskvärt men han kunde också hävda att partiet gjort vad som var möjligt. Den kommunistiska folkfrontspolitiken i mitten av 1930-talet och partiets roll under hösten 1939 och den följande vintern vittnar emellertid knappast om en i förhållande till VKP(b) självständig kommunistisk politik. Direktiven var tydliga. Folkfrontspolitiken gav i och för sig det svenska partiet betydligt vidgade möjligheter i inrikespolitiken medan de krav som man i Moskva ställde på partiet i samband med krigsutbrottet 1939 blev en

20. Vid inträdet i KI 1919 räknade partiet drygt 17.000 medlemmar.

21. Fond 495 opis 25 delo 168, RGASPI

katastrof för hela den kommunistiska rörelsen. Förlusten av medlemmar vittnar om hur hårt den svenska partiledningens ställningstagande i samband med omsvängningen i den sovjetiska utrikespolitiken hösten 1939 drabbade partiet. Om vi till detta lägger den kunskap vi börjar få om de förfinade kontrollmöjligheter över sektionerna och enskilda individer²² som EKKI:s ledande organ skaffade sig menar jag att huvudintrycket är att de ledande organen i Moskva, i realiteten VKP(b), knöt sektionerna närmare till sig. KI kopplade ett hårt grepp kring den kommunistiska rörelsen i Sverige, också Sveriges kommunistiska parti blev av allt att döma en bricka i Sovjetunionens utrikespolitik.²³

Spänningen i den kommunistiska världsrörelsen mellan centrum och periferi fanns kvar även sedan Kommunistiska Internationalen upplöstes under försommaren 1943. KI:s funktioner överfördes till andra enheter, direkt underställda VKP(b). Det fanns från sovjetisk sida under och efter kriget fortsatt starka intressen att upprätthålla förbindelser också med den svenska kommunistiska rörelsen. Kunskaper om det mer övergripande politiken gentemot de nationella partierna saknar vi ännu. Arkivet efter VKP(b):s internationella avdelning är inte tillgängligt för forskning. Och de handlingar vi kunnat ta del av ger endast begränsad information. Men vi kan konstatera att kulturpolitiken efter kriget fick en mer framträdande roll i den sovjetiska politiken gentemot omvärlden. Och kontaktpunkten fanns på ryska ambassaden i Stockholm. Det förhållandet skall knappast ses som något trenderbrott i sovjetisk utrikespolitik. Det är snarare resultatet av att forskningen uppmärksammat att kulturen spelat en roll i det kalla krigets politik.²⁴

22. Se ex fond 495 opis 25 delo 206.

23. Direktiven från Moskva i samband med händelseutvecklingen under hösten 1939 återfinns i Wilhelm Florins sekretariat i Kominterns arkiv, RGASPI.

24. Se ex. D.Caute, *The Dancer Defects. The struggle for Cultural Supremacy During the Cold war*, Oxford University Press 2003. Utifrån den något mindre skalan vill jag, när det gäller Sverige, hänvisa till Ulrika Sörboms och Maria Gustafssons C-uppsatser från våren 2004 i vilka författarna behandlar frågan om spridningen av rysk litteratur i Sverige under olika perioder efter Andra Världskriget. Denna form av "information" om sovjetisk kultur handhades av VOKS och var ett led i sovjetisk politik under Kalla kriget.

I april 1946 ägde en reorganisering rum inom VKP(b):s internationella avdelning, en förändring som också kom att beröra de kommunistiska partierna i Skandinavien.²⁵ Den ryske historikern Grant Adibekov har tolkat den reorganiserade internationella avdelningens verksamheter som en uppföljning av traditionen från Komintern-tiden.²⁶ Det är en viktig iakttagelse. I den reorganisering av VKP(b):s internationella avdelning som ägde rum inordnades inte bara de traditionellt politiska och handelspolitiska enheterna. Härunder inordnades också facklig och kulturpolitisk verksamhet, genom att den ryska fackföreningsrörelsen och Allryska sällskapet för kulturella förbindelser (VOKS) knöts till VKP(b):s Internationella avdelning. Förbindelserna mellan kommunister verksamma i den svenska fackföreningsförelsen och rysk fackföreningsrörelse är orört forskningsområde. VOKS hade, som framgått, bedrivit verksamhet i Sverige sedan mitten på 20-talet och hade under efterkrigstiden avsevärt breddat sin verksamhet för att nå icke-kommunister likaväl som kommunister.²⁷ Men i Sverige arbetade också omedelbart efter kriget enskilda personer som till Moskva rapporterade kring den svenska inrikespolitiken. Metallkonflikten 1945 följdes på nära håll och den kommunism på svenska²⁸ som Sven Linderoth hävdade i Sveriges riksdag hösten 1946 följdes närgånget från Moskva. Källmaterialet antyder att man från Moskvas sida kanske såg som ett mindre problem just frågan om en kommunism på svenska. Frågan var vilken roll Sveriges Kommunistiska Parti skulle i spela i efterkrigstiden, i svensk politik mellan stormaktsblocken. Detaljerade rapporter om situationen i SKP under åren närmast efter kriget, ett slags ”styrkebesked”, löpte in till Moskva. Men informationen in-

25. Handlingarna i fond 17 opis 162 delo 38, RGASPI. Utrikesminister Tjernyschevs plan 1946 för hur kulturpolitiken skulle användas som ett utrikespolitiskt instrument, se fond 17 opis 128 delo 86, RGASPI.

26. G. M. Adibekov, *Kominform i poslevoennaja Jevropa 1947-1956*, Moskva 1994, s15 ff.

27. L.Björilin, ”Kultur och politik. Kommunistiska frontorganisationer i Sverige” i H.Blomqvist och L.Ekdahl (red.) *Kommunismen Hot och Löfte. Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917-1991*, Carlssons förlag 2003, s.39 ff.

28. J.Hermansson, *SKP/NPK:s idéutveckling efter Komintern*, Uppsala 1984.

hämtades också i direkta samtal²⁹ mellan svenska kommunister och representanter för ryska ambassaden i Stockholm och i samtal med kurirer och rapportörer från Moskva. Kanalerna löpte in i VKP(b):s ledning över bl a den sovjetiska utrikesförvaltningen.³⁰

Det är väl känt att förbindelserna mellan svensk och rysk kommunism under efterkrigstiden så småningom blev allt kyligare. Den sovjetiska in- och utrikespolitiken under kalla kriget påverkade grupperingar inom SKP i allt mer kritisk riktning. Dessa propåer utifrån störde partiets politiska agerande på den inrikespolitiska arenan. Huruvida vi kan tala om en definitiv brytning mellan svensk och sovjetisk kommunism från mitten av 1960-talet får tills vidare vara en öppen fråga. Svaren på de mer inträngande frågorna om vad som ägde rum i VPK under perioden fram till 1976/77 då den kommunistiska rörelsen i Sverige ännu en gång splittrades väntar på en mer inträngande analys. Men av allt att döma var man från Moskva sida angelägen att försöka upprätthålla förbindelserna med VPK och medverka till förbindelserna mellan VPK och det nya partiet Arbetarpartiet Kommunisterna (APK) normaliserades.³¹ På den här punkten finns ännu i september 2004 ingen färdig forskning men källorna antyder att man från Moskva sida gärna såg en återförening mellan de båda partierna. Hur länge VPK upprätthöll närmare kontakter med VKP(b) och systerpartierna i östblocket är också en fråga som kräver ett mer genomarbetat svar. Men Arbetarpartiet Kommunisterna som ännu inte blivit föremål för någon mer ingående forskning, upprätthöll kontakter med Sovjetunionens Kommunistiska Parti fram till 1991. Vilka kontakter denna gren av svensk kommunism, idag Sveriges Kommunistiska Parti (SKP), har med omvärlden får i sammanhanget också förbli en öppen fråga.

29. Samtalsuppteckningar i VOKS:s arkiv, GARF, samt i utrikesförvaltningens arkiv, APRE, Moskva.

30. Av de ännu mycket begränsade studier jag gjort av den politik som utformades i VOKS och som riktades mot Sverige framgår det nära samarbetet mellan VOKS och den ryska utrikesförvaltningen.

31. Register i RGANI, Moskva

Utgångspunkten i min forskning är att den kommunistiska rörelsen i Sverige, som en del av den vänstersocialistiska/kommunistiska grenen av arbetarrörelsen i Skandinavien, stått i nära kontakt med och under inflytande av den ryska/sovjetiska kommunistiska rörelsen dvs den svenska kommunistiska rörelsen har varit en faktor i den politik som letts av Sovjetunionens kommunistiska parti. Från Sovjetisk sida eftersträvade man att med olika medel dominera de nationella partierna.

Men frågan i det sammanhanget blir: i vilken utsträckning har den svenska kommunistiska rörelsen i sin verksamhet på den inrikespolitiska arenan påverkats av sovjetiska intressen? Och på vilket sätt har denna påverkan i så fall kommit till uttryck i den svenska kommunistiska rörelsens verksamhet? De kontakter som funnits mellan radikala socialister och kommunister i Sverige å den ena sidan och ryska bolsjeviker å den andra säger inget om påverkan och inflytande. För att kunna besvara frågan förutsätts att vi ringar in motiv och intressen, som man från rysk/sovjetisk sida visade för att öka sitt inflytande över svensk kommunism. Vi bör dessutom försöka blottlägga de vägar och de politiska instrument man från sovjetisk sida använde för att stärka och upprätthålla sitt eventuella inflytande. Det förefaller mig emellertid vara avgörande att pröva om den politik som man från sovjetisk sida anbefalldes också slog igenom i den svenska kommunistiska rörelsens övriga verksamheter på den inrikespolitiska arenan, de illegala, de hemliga och de öppet redovisade.

Mellan norrskenet och den röda stjärnan över Kreml

Norrbottnens kommunister och Sovjetunionen

Niclas Andréén

Den häpnadsväckande starka position som Sveriges Kommunistiska Parti (SKP) hade i landets nordligaste län har uppmärksammats i olika studier vilka behandlat den svenska kommunistiska rörelsens historia. Det fanns en iögonfallande skillnaden mellan Norrbottens län och övriga landet då det gäller kommunismens inflytande och utbredning.¹ Här, i de geografiskt och socialt isolerade bygderna fick kommunisterna sitt säkraste fäste, vilket innebar att partiet under en förhållandevis lång tidsperiod var ”en icke oväsentlig faktor på den politiska scenen”.

Vad som följer är en mycket kort diskussion kring den komplicerade dialektik som uppstod mellan den norrbottniska kommunismen och Sovjetunionen. Av lätt insedda skäl kan temat inte på långt när behandlas inom ramen för en artikel av detta slag. Ett par frågor kan dock ställas: Kan man tala om ”svenska” och ”ryska” inslag i den svenska kommunistiska rörelsen, och hur förhöll de sig i så fall till varandra? Vad betydde Sovjetunionen för kommunisterna i Norrbotten? Tog de norrbottniska kommunisterna ”oförbehållsamt parti för ryssarna”? Vad var karakteristiskt för just kommunismen i Norrbotten? Kan man tala om en regional kommunism?

1. Se t.ex. Bengt Matti *Kommunismen i Norrbotten. En politisk studie*, otryckt lic.avhandling framlagd vid Utrikespolitiska institutet i Stockholm och vis Statsvetenskapliga institutionen Uppsala universitet 1965; Sven Rydenfelt, *Kommunismen i Sverige. En samhällsvetenskaplig studie*, Lund 1954; Werner Schmidt, *Antikommunism och kommunism under det korta nittonhundratalet*, Stockholm 2002.

Nedan kommer jag först att inleda med en kort, allmän diskussion om svensk kommunism och dess eventuella ”ryska” karaktär. Det rör sig således om vad som ibland har kallats ”kommunismens dualistiska mentalitet”. Därefter kommer jag att redogöra för den tillspetsade situationen i Norrbotten under främst 30- och 40- talen, för att sedan övergå till en diskussion om Sovjetunionens betydelse för kommunisterna i Norrbotten. Slutligen diskuterar jag den norrbottniska kommunismens eventuella ”ryskhet”.

En ”rysk sektbildning” i Sverige?

Som Tauno Saarela framhållit upprättades det efter bolsjevikrevolutionen i Ryssland 1917 en kommunistisk världsrörelse som sökte övervinna vad som upplevdes vara den Andra Internationalens problematik, nämligen spänningen mellan den internationella kampens innehåll och dess nationella form.² Detta ”världsparti”, den Kommunistiska (Tredje) Internationalen - Komintern - kom att struktureras efter bolsjevikernas organisatoriska mönster. Detta har ofta uppfattats som en process där de nationella partierna omvandlades till osjälvständiga bihang, präglade av en centraliserad och disciplinär organisation, den s.k. ”bolsjeviseringsprocessen”.

Flera redogörelser för den svenska kommunistiska rörelsens historia framhåller år 1929 som det viktiga året beträffande denna omvandlingsprocess. Enligt Per Meurling var det 1929 som ”hela partiet järnhårt och konsekvent bands vid den ryska politiken” och ”de sista spåren av nationell självständighet ur den kommunistiska partiledningen” utmönstrades.³ Åke Sparring förmedlar en liknande bild och beskriver SKP som ”en rysk sektbildning i Sverige”, en ”länk i världskommunismens kedja”.⁴ Åtskilliga arbeten, av tämligen skiftande kvalitet, har genom åren sett dagens ljus i vilka kom-

2. Tauno Saarela, ”International and National in the Communist Movement” i Tauno Saarela & Kimmo Rentola, *Communism. National and International*, Helsinki 1998, s. 16.

3. Per Meurling, *Kommunismen i Sverige*, Stockholm 1950, s. 16.

4. Åke Sparring, *Kommunismen i Norden och den världskommunistiska rörelsens kris*, Stockholm 1965, s. 16-23.

munismen och det kommunistiska partiet framställs som något främmande, ”osvenskt”, ondskefullt och lögnaktigt.⁵ I dessa studier skildras det kommunistiska partiet som en främmande blomma i den inhemska politiska rabatten. Inte sällan beskrivs SKP som en planta med ett asiatiskt ursprung. ”Dess vagga stod öster om Systerbäck”, för att åter citera Meurling.⁶

Som Jan Bolin framhållit är ett av problemen med dessa fördömande skildringar att de mer eller mindre ”omöjliggör förståelsen av kommunistiska partier såsom det svenska”. En sådan förståelse underlättas inte av förklaringar som implicit tar avstamp ur olika antaganden om att kommunister är onda, enfaldiga människor som valde att bygga upp en rörelse som slog in på en väg mot osjälvständighet och underordning. Vidare menar Bolin att även om forskningen som regel inte varit lika dömande, har ändå ”det kommunistiska partiet uppfattats som annorlunda och i viss utsträckning främmande”.⁷

5. Se t.ex. Enn Kokk, *Vitbok. Militärens hemliga nätverk i arbetarrörelsen*, Stockholm 2001; Staffan Skott, *Liken i garderoben lever än. Undanflykternas mästare. Om vänsterpartiets förflutna 1918 – 1998*, Stockholm 2000; Herbert Tingsten i Alf W. Johansson, *Herbert Tingsten och det kalla kriget. Antikommunism och liberalism i Dagens Nyheter 1946 – 1952*, Stockholm 1995; Sven Rydenfelt, *Kommunismen i Sverige. En samhällsvetenskaplig studie*, Lund 1954. Rydenfelts arbete är ett klassiskt exempel på en studie präglad av det kalla kriget. Han framställer kommunisterna som främmande element i svensk politik. De betar sig mest som ett ”ockuperat folk” och ställer sig utanför den nationella gemenskapen: ”deras känsla av nationellt främlingskap kunde knappast varit starkare, om de hade utgjort en färgad minoritet” (s. 340). Kommunisterna beskrivs som ”bittra”, ”besvikna”, ”aggressiva och fientliga mot samhället”. De är våldsbenägna och har ”hatet som kraftkälla”. Sten Andersson har i en artikel om kommunismen inom svensk politik och fackföreningsrörelse kommenterat Rydenfelts arbete. Han menar att om kommunisterna verkligen hade de egenskaper som Rydenfelt tilldelade dem skulle de knappast haft något inflytande alls i det svenska folkhemmet. ”Det frapperande är att Rydenfelt kunde dra dessa slutsatser utifrån det valmaterial som han analyserade”, skriver Andersson avslutningsvis. Se Sten Andersson, ”Kommunisternas ’makt’ inom svensk politik och fackföreningsrörelse. En problematisering av ett spännande forskningsfält” i Eva Blomberg - Björn Horgby - Lars Kvarnström, (red.) *Makt och moral. En vänbok till och med Klas Åmark*, Linköping 1998.

6. Per Meurling, *Kommunismen i Sverige*, Stockholm 1950, s. 17.

7. Jan Bolin, *Parti av ny typ? Skapandet av ett svenskt kommunistiskt parti 1917-1933*, Stockholm 2004, s. 9.

Utifrån sådana föreställningar kan det bli problematiskt att förklara upprättandet av ett svenskt kommunistiskt parti. Har man uppfattningen att det var från Moskva som kommunismen styrdes finns en risk att de svenska kommunisterna reduceras till passiva objekt, berövade varje möjlighet att påverka sin egen verklighet. Om den axiomatiska utgångspunkten är att de kommunistiska partiernas politik dikterades utifrån och att den kommunistiska världsrörelsen var en skapelse av de ryska bolsjevikerna negligerar man den nationella sociala kontext som är en nödvändig förutsättning för att en politisk ideologi ska kunna slå rot och spira. Tillgodogörandet av idéer och teorier var inte en passiv process. Varje nations kommunister tolkade, bearbetade och modifierade dessa idéer. Resultatet blev en nationell kommunistisk linje, om än beskuren av de ramar som satts upp av Komintern.

Att betona den svenska kommunismens ”nationella linje” betyder naturligtvis inte att Komintern eller de ryska bolsjevikernas betydelse skall nedtonas. Men det var, som Bolin påpekat, inte dessa ”i sig själva [som] skapade Sveriges Kommunistiska Parti. Det krävdes även en nationell klangbotten.”⁸

Uppfattningen att SKP var en rysk draksådd i svensk mylla var utbredd i Sverige under 30- 40- och 50- talen. De svenska kommunisterna ansågs överlag solidarisera sig med sovjetisk politik i samma utsträckning som den kommunistiska pressen. Som framgår av Säkerhetskommisionens forskarrapport (SOU 2002:93) var mellankrigstidens bild av kommunismen i hög utsträckning färgad av Kominterns program och dess framställning av den våldsamma revolutionen som skulle leda fram till proletariats diktatur. En av orsakerna till att säkerhetstjänsten övervakade SKP var just att organisationen, som sektion av Komintern, hade övertagit dess officiella program från 1928, utarbetat av Bucharin. Programmet gällde fram till ”världspartiets” upplösning 1943. Under den perioden fanns i mångas ögon ingen tvekan om partiets farlighet och att dess medlemmar ”svek sina nationella plikter”. Myndigheterna såg inga skäl

8. Ibid.

till att ifrågasätta partiets samhällsomstörtande avsikter. 1933 bildades statspolisen, som bl.a. bedrev registrering av personer knutna till radikala politiska organisationer. Enligt forskarrapporten hade underrättelsebyrån (UB) redan 1934 ett stort kartotek med personuppgifter på kommunister och sympatisörer.⁹

Även militärens uppfattning var tydlig: partisprängningarna och striderna i SKP under 1920-talet reducerade förvisso antalet parti-medlemmar, men gjorde knappast partiet ofarligare. Tvärtom fick man fram ett koncentrat av ”stålhårda bolsjeviker”, en beslutsam och fanatisk kader som ”lydde minsta vink från Moskva”. Exkommunisten Ture Nerman menade att ”den kader som blir kvar efter sållningarna har något av en spartan och jesuit i sig”.¹⁰ Med den stora partisprängningen 1929 var denna sållningsprocess i stort sett klar.

Kommunisterna själva tillmätte sprängningen 1929 en avgörande betydelse. Men de såg knappast händelsen som ett led i en ”förryskningsprocess” utan som en del av en lång och utdragen kamp mot det socialdemokratiska inflytandet. Med partiets ordförande Sven Linderots ord innebar 1929 ”en vändning som skulle varit det väsentliga redan för 15 år sedan, den nämligen, att i praktiken fränkända socialdemokratins ledarskapet för massorna och självt gå in för att utlösa och leda de proletära klasstriderna mot bourgeoisin”.¹¹ I kommunisternas ögon var händelserna 1929 ett stort steg framåt i denna kamp. Utvecklingen fram till 1929 beskrivs närmast som en enda lång och mödosam reningsprocess. Med 1929 avslutades i stort sett denna kamp och partiets ”egentliga” historia började. ”Marx segrade till slut”, som Hugo Sillén uttryckte det.¹²

9. Karl Molin - Magnus Hjort - Alf W Johansson & Lars Olof Lampers *Övervakningen av "SKP- komplexet". Forskarrapport till säkerhetstjänstkommissionen*, SOU 2002:93, s. 14

10. Ture Nerman *Kommunisterna. Från Komintern till Kominform*, Stockholm 1949, s. 225.

11. Sven Linderot, ”Partiet 15 år” i *Linderot – masslinjen. Tal och skrifter av Sven Linderot i urval och med inledning av Per- Olov Zennström*, Stockholm 1972, s. 154.

12. Hugo Sillén ”Marx segrade till slut” i Sven Linderot *Mellan världskrigen. Bidrag till Sveriges kommunistiska partis historia*, Stockholm 1942. Se även Jan Bolin ”Att förvalta fädrens arv. Sveriges kommunistiska parti skriver sin historia” i *Arbets-historia* 2001:4, s. 31.

Partisprängningen 1929 var den svåraste i partiets historia. Som Bernt Kennerström uttryckte det var den ”en veritabel katastrof för den organiserade kommunismen”.¹³ Linderot konstaterade att denna ”nödvändiga operation” bildligt talat kostat mycket blod; denna blodförlust var rent av ”katastrofal”. Det stora undantaget var Norrbotten, där ingen organisatorisk försvagning inträffade. Inte en enda cell eller arbetarkommun tog avstånd från den Kominterntroga fäl- lingen. Enligt Bengt Matti var det endast ett 20- tal personer som lämnade partiet. Detta kan jämföras med de övriga norrlandslä- nen. I Gävleborgs län och Västernorrlands län slöt i stort sett hela kadern upp kring de Kominternkritiska s.k. ”kilbomarna”.¹⁴

Att de Kominterntroga ”sillénkommunisterna” var helt domine- rande i Norrbotten fick en del uppmärksamhet. Kommunisternas försvar av Sovjet uppfattades av militären som ett säkert tecken på att SKP bedrev fosterlandsfientlig verksamhet. De ledande kommu- nisterna i Norrbotten uppfattades som särskilt hårdkokta och Sovjet- dominerade. De misstänktes för ”brott mot rikets säkerhet”.

Världskriget och ”kommunistfaran i Norrbotten”

Den norrbottniska arbetarbefolkningen har ofta uppfattats som sär- skilt kampinriktad. Det har förklarats med bl. a. de kärva relationerna mellan överhet och underlydande. I exempelvis de bolagsstyrda sam- hällena kunde styrkeförhållandena vara så ojämna att den reformisti- ska vägen av många uppfattades som oframkomlig. Kommunismen framstod i många arbetares ögon som ett mer realistiskt alternativ i kampen mot de till synes allsmäktiga bolagen. De sociala förhållan- dena och maktrelationerna i Norrbotten uppvisade vissa likheter med situationen i Finland. Kimmo Rentola har i en uppsats om den röda staden Karkkila framhållit att kommunismen entusiasmerade arbetar- och småbondebefolkningen just därför att den uppfattades som kom- promisslös:

13. Bernt Kennerström ”Sprängningen av Sveriges Kommunistiska Parti 1929” i Olsson, Sven E (red) *Från SKP till VPK – en antologi*, Lund 1976, s. 103.

14. Bengt Matti *Kommunismen i Norrbotten. En politisk studie*, Opublicerad lic.avhandling 1965, s. 48.

In old, patriarchal mining or metal industry communities, the workers' movement tended to turn communist, also elsewhere in Finland, partly as a response to plant management autocracy, but also as an adaptation to the local imbalance of forces. The plant owners were so superior that normal reformism did not seem appropriate; if you wanted to change anything, you had to change everything,¹⁵

Att det revolutionära alternativet tilltalade så många arbetare i Norrbotten gav upphov till skarpa motsättningar mellan socialdemokrater och kommunister. Det fanns en hätsk underton i umgänget rörelserna emellan. Trots detta hade Spanienrörelsen och den antifascistiska kampen bidragit till att kommunisterna var något bättre tålda i samhället. Men detta raserades med den tysk – sovjetiska pakten i augusti 1939 och den finsk – sovjetiska konflikten något senare samma år. Det växte fram starka antisovjetiska och kommunistfientliga stämningar i Sverige. Det politiska klimatet blev mycket bistert. I Norrbotten kom de politiska motsättningarna att bli mycket skarpa: man var bl.a. närmare fronten och kände av kriget i högre grad än i det övriga landet. Att kommunisterna försvarade Sovjets agerande väckte mycket starka känslor. Bland de tidningar som krävde ett förbud mot det kommunistiska partiet var troligen *Norrländska Socialdemokraten (NSD)* under ledning av O W Lövgren den som bedrev den mest intensiva propagandan. Tidningen hävdade att den kommunistiska pressen ”måste utrotas fullständigt”.¹⁶ *NSD*:s ledarskribent Henry Karlsson skrev att ”de äro icke människor i vanlig bemärkelse. Hos de mest förhårdade brottslingar kan som regel spåras något gott. Hos de genuina kommunisterna söker man förgäves efter ett uns därav.”¹⁷ Kampanjen mot kommunisterna kulminerade i sprängattentatet mot den kommunistiska tidningen *Norrskensflammans (Nfl)* huvudredak-

15. Kimmo Rentola ”The Red Karkkila” i Sakari Hänninen - Kirsti Salmi Niklander - Tiina Valpola *Meeting Local Challenges – Mapping Industrial Identities*, Helsinki 1999, s. 125.

16. Se Gunnar Kieri & Ivar Sundström *I. Arbetskompaniet Storsien – en bok om politisk internering 1939 – 40*, Stockholm 1972, s. 98; Se även Alexandr Kan *Skandinaviens historia*, Göteborg 1981, s. 280f.

17. Citerad ur Karl Molin *Hemmakriget. Om den svenska krigsmaktens åtgärder mot kommunister under andra världskriget*, Stockholm 1982, s. 40.

tion i Luleå. Natten mot den 3 mars 1940 sprängdes tryckeriet i luften med trotyl av en grupp nazistsympatisörer. Hela fastigheten fattade eld och fem människor omkom i lågorna. Planläggare och anstiftare var Luleås polischef.

Stormen mot kommunisterna i Norrbotten hängde inte enbart samman med att SKP fick så många anhängare i länet, utan även med länets geografiska läge med dess långa landgränser mot Norge och Finland. Som en sektion av Komintern kom aldrig SKP att betraktas som ”en fullvärdig medlem av den partipolitiska och parlamentariska gemenskapen”. Den ”politiska och opinionsmässiga reaktion kommunisterna mötte var [...] oförsonlig”. Partiet ansågs ”bedriva en uppenbart landsförrädisk verksamhet”.¹⁸ Kommunismen i Norrbotten fick en militär- politisk innebörd. Ledande militärer inom den svenska krigsmakten var övertygade om att kommunisterna var en säkerhetsrisk. De trodde att kommunisternas mål var att med sovjetisk hjälp omvandla inte enbart Norrbotten utan hela norra Skandinavien till en eller flera sovjetrepubliker. Otto Ville Kuusinsens kommunistiska exilregering i Terijoki påstods vara förebilden.

General Archibald Douglas, som under vinterkriget var stabschef för styrkorna i Norrbotten, den s.k. andra armékåren, uppfattade därför kampen mot kommunisterna som en viktig uppgift. Vintern 1939 beordrade han internering av aktiva kommunister som enligt hans mening skulle förråda Sverige vid ett eventuellt krigsanfall. Det första interneringslägret för s.k. politiska säkerhetsrisker gick under den militära skyddsbeteckningen ”1. Arbetskompaniet” och förlades till den lilla norrbottniska byn Storsien. Det följdes av andra, mindre läger i bl. a. Lövnäsudden och Öxnared. Till arbetslägren kan även räknas logementsfartyget Bercut, där folk ur marinen förlades i omgångar fram till 1943.¹⁹ Exakt hur många som internerades är okänt eftersom handlingarna är förstörda.

Kommunisterna i Norrbotten blev emellertid, som Werner Schmidt

18. Ibid s. 21f.

19. Se exempelvis Gunnar Kieri & Ivar Sundström *1. Arbetskompaniet Storsien – en bok om politisk internering 1939 – 40*, Stockholm 1972, s. 12f.

framhållit, ”inte bara ett speciellt orosmoment för militärstrategerna utan även – visserligen av andra orsaker – för socialdemokratin.”²⁰ Kommunisterna blev här ett allvarligt hot mot det socialdemokratiska inflytandet bland arbetarbefolkningen. Krisen och arbetslösheten under 1930- talet innebar att de kommunistiska partierna ökade i styrka i hela den västliga världen. Även SKP ökade sin sammanlagda röstandel. I Norrbotten fick partiet hela 25, 4 procent vid valet 1932. En intensiv partiaktivitet förekom i länet. Tacksamma företeelser att ta upp i agitationen och de politiska talen var arbetslöshetskommissionens nödhjälpsarbeten, som var innerligt avskydda av arbetarna, samt ”koloniproblemet Norrbotten”.

Samtidigt blev socialdemokraternas partiverksamhet intensivare i Norrbotten under 1930- talet. Trots den svaga förankringen i länet började man nu notera vissa framgångar. Partiet ökade sitt medlemstal och kunde inhösta betydande framgångar i valet 1936. Partiets anhängare fanns främst i de större tätorterna. Det skulle dock dröja till år 1940 innan SAP uppnådde en absolut medlemsiffra som överträffade SKP: s. Ungdomsförbundet var mycket framgångsrikare än moderpartiet och fördubblade sitt medlemsantal redan 1932. Därmed var förbundet medlemsmässigt större än den kommunistiska motsvarigheten.²¹ Den kommunistiska pressen överträffades av den socialdemokratiska i mitten av 1930- talet.

Sovjetunionens betydelse för de norrbottniska kommunisterna

Att kommunisterna så starkt solidariserade sig med Sovjet innebar att de blev beroende av hur det svenska folket uppfattade den sovjetiska politiken. Då den ”ryska prestigen” växte verkade detta ofta till kommunisternas förmån, medan sovjetiskt agerande som väckte indignation gav motsatt effekt.

Sovjetunionens betydelse för de norrbottniska kommunisterna låg på flera plan. Mellan dem fanns inte alltid tydligt urskiljbara gränser.

20. Werner Schmidt *Antikommunism och kommunism under det korta nittonhundratalet*, Stockholm 2002, s. 155.

21. Bengt Matti *Kommunismen i Norrbotten. En politisk studie*, 1965, s. 52f.

För att förstå varför kommunisterna solidariserade sig med Sovjetunionen bör man känna till de starka motsättningarna mellan kommunisterna och andra politiska grupper. Perioden karakteriserades av stor utsatthet. Norrbotten präglades under perioden ifråga av hög arbetslöshet och omfattande social nöd. Kommunisterna förde kampen på två fronter, dels en kamp inom arbetarrörelsen om inre hegemoni, dels en kamp utåt mot arbetarrörelsens motståndare – det borgerliga blocket och hela den etablerade samhällsordningen. Ett politiskt engagemang kunde medföra svartlistning, bortförande till arbetsläger eller andra former av repression. Då utrymmet är begränsat ska jag bara nämna ett par exempel på hur Sovjet kunde spela en viktig roll för de norrbottniska kommunisterna.

1) Sovjet som motbild till det socialdemokratiska projektet.

För att förstå varför Sovjetunionen var så betydelsefull för kommunisterna i Norrbotten bör man vara medveten om den mycket hårda kamp som fördes mellan socialdemokrater och kommunister i länet. Sovjetunionen, eller - rättare – *bilden* av Sovjetunionen, var i högsta grad ett vapen i kampen mot socialdemokratien. Denna Sovjet - bild fördes ut främst i *Norrskensflamman (Nfl)*, den kommunistiska tidningen i Norrbotten. Granskar man *Nfl* under Kominternperioden finner man att beskrivningarna av Sovjetunionen är mycket positiva. *Nfl* beskriver Sovjetunionen som de arbetande massornas ”hittills största erövring på vägen att genomföra socialismen”. Alla arbetare i de kapitalistiska länderna ”måste i sitt eget intresse träda in till försvar för Sovjet- Unionen”. Undersöker man ett par årgångar av *Nfl* från 20- 30- och 40- talen finner man att artiklar om eller från Sovjetunionen, i en eller annan form, förekommer i så gott som varje nummer.

De talrika arbetardelegationer som skickades till Sovjet från Norrbotten gjorde ofta ett slags kollektiva avrapporteringar som publicerades i *Nfl*. I artiklarna förmedlade delegaterna sina intryck från ”det internationella proletariats hemland”. I många skildringar från Sovjet som publicerades i *Nfl* beskrivs den sovjetiska samhällsut-

vecklingen som en uppbyggnadsprocess. Genomgående beskrivs Sovjet i tidningen (liksom i det interna distriktsmaterialet från 1930- och 40- talen) som *det stora bygget*. I kampen mot SAP var *bygget* en kraftfull metafor som i högsta grad hörde till den socialistiska idétraditionen. Såväl socialdemokrater som kommunister bekände sig till samhällsbyggets idé. Det gällde för båda rörelserna att övertyga arbetarbefolkningen om att det egna bygget och de idéer som det vilade på var det sanna arbetaralternativet.

Det sovjetiska projektet var ett klart formulerat alternativ som avkrävde socialdemokratin resultat. I den retoriska krigföringen ute i de lokala samhällena var det viktigt att måla upp Sovjet som det sanna arbetaralternativet för att kunna framställa sig själva som dess verkliga motsvarighet i Norrbotten. Sovjet var ett politiskt vapen riktat mot SAP, den farligaste konkurrenten inom arbetarrörelsen. För SAP gällde det nu att formulera en annan väg än den bolsjevikiska. Som Lars Ekdahl framhållit fanns det plötsligt ”ett konkret revolutionärt alternativ till den parlamentariska väg, som socialdemokratin vid denna tid koncentrerade sin politiska energi på att skapa förutsättningarna för”.²² Den utbredda misstänksamheten mot socialdemokratin bland de norrbottniska arbetarna innebar att kommunismen i mångas ögon uppfattades som ett mer pålitligt proletärt alternativ. Socialdemokratin uppfattades som en borgerlig rörelse; dess företrädare brännmärktes som ”socialfascister” och ”borgarlakejer”. Det svenska folkhemsbygget framstod som föga imponerande då man ställde det mot rapporterna från Sovjetunionen vilka publicerades i *Nfl*. Rapporterna talade om en expanderande industrialisering och en planerad ekonomi som helt eliminerade arbetslösheten.

Sovjetunionen som propagandistiskt löfte var naturligtvis inte enbart betydelsefull för de norrbottniska kommunisterna. Sovjetunionen uppfattades som en förebild av hela den kommunistiska världsrörelsen. Men i Norrbotten, där kampen mot SAP blev mycket hård,

22. Lars Ekdahl ”Svensk arbetarrörelse på den tredje vägen? Socialdemokratiska vägval under det ”korta 1900- talet”” i Håkan Blomqvist & Lars Ekdahl (red.) *Kommunismen Hot och löfte. Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917 – 1991*, Stockholm 2003, s. 207.

förefaller behovet av en inspirerande motbild till den rådande hårda sociala verkligheten ha varit särskilt stort. I *Nfl* publicerades t. ex. betydligt mer Sovjetmaterial än i SKP: s huvudorgan, den stockholmsbaserade *Ny Dag*.

Sovjet kom således att tilldelas rollen som den realistiska motbilden till folkhemmet. I öst fann man symbolen för kampen mot det folkhem där stora delar av den norrbottniska arbetarbefolkningen inte kände sig hemmastadda och som tilldelades den sociala och klassmässiga funktionen att tillförsäkra borgerligheten ledningen över de övriga klasserna och skikten. Därför var solidariteten med Sovjetunionen viktig: ”sovjetmakten pånyttfödde frihetens anda” och ”frigjorde dem som försvarade de svaga och undertryckta”.²³

Kampen mot socialdemokratien och klassarbetet i Norrbotten behövde knappast någon stimulans från Komintern; den kampen fördes redan då den Tredje Internationalen bildades. Men med Sovjetunionens framväxt skapades en extern normkälla för motståndet mot den inhemska förhärskande situationen. Genom att tillägna sig de sovjetiska erfarenheterna skulle den egna organisationen finna nya handlingsvägar. Förmågan att lära sig bemästra de problem som utvecklingen ställt på dagordningen skulle öka markant.

2) *Sovjetunionen som inspirerande förebild.*

Sovjet inkarnerade den socialistiska drömmen och möjliggjorde en formulering av politiken och världen på ett nytt sätt. Sovjet skänkte nya perspektiv till den revolutionära arbetarrörelsen, den utmanade och ifrågasatte hela den bestående ordningen. Då den ryske socialisten Fjodor Dan sökte förklaringen till myten om Sovjet, fann han att dess källa stod att finna i ”den kolossala spänning mellan den genom världskriget förorsakade lidelsefulla längtan efter socialistisk befrielse och de reala möjligheternas begränsning att förverkliga denna längtan”.²⁴ Kata Dalströms ord från 1919 ger uttryck för samtidens förhoppningar:

23. *Nfl* 1929-08-08.

24. Werner Schmidt *Kommunismens rötter i första världskrigets historiska rum. En studie kring arbetarrörelsens historiska misslyckande*, Stockholm 1996, s. 238.

”Då de ryska arbetarna och de fattiga ryska bönderna i sina händer tog den politiska och sociala makten så förflyttades socialismen med ens från Utopins drömland rätt ut i verklighetens värld. Socialismen hade tagit levande gestalt i Ryssland”.²⁵

Sovjetunionen bidrog till att kommunisterna kunde höja blicken från vardagsarbetet och få inspiration och kraft. Upplevelsen av att vara delaktig i Sovjets samhällsbygge, att läsa rapporterna i *Nfl* med sina imponerande redogörelser för byggets framgångar, skänkte livet en mening. ”Där borta har de lyckats – även vi kan lyckas”. Uppslutningen bakom Sovjet var ingen förevändning för att komma ifrån vardagsarbetet på hemmaplan utan tvärtom ett sätt att ge detta arbete liv och kraft. Strålglansen från österns röda stjärna stärkte Norrbottens proletärer, byggbarackernas arbetare, de frusna skogsarbetarna i sina timmerkojor, Luleås hunsade hembiträden och Kirunas silikosdrabbade gruvarbetare. Sovjet skänkte hopp, stärkte självkänslan och manade att bjuda fortsatt motstånd mot alla former av förtryck.

Var den norrbottniska kommunismen en ”rysk” företeelse?

Var den norrbottniska kommunismen ”rysk”? Skulle de norrbottniska kommunisterna ha förrått Sverige i ett skärpt läge? Var de ”ett hot mot rikets säkerhet”?

Efter att bl.a. ha tagit del av intervjumaterial, granskat internt distriktsmaterial och läst verksamhetsberättelser, är mitt intryck att den norrbottniska kommunistiska rörelsen var en del av den svenska arbetarrörelsen, låt vara med en del regionala särigheter. Visst betraktade norrbottenskommunisterna Sovjet som ett tillstånd som varje samhälle borde sträva mot att förverkliga. De var, åtminstone formellt, ”Kominterntrogna” i högre grad än SKP: s partiledning. Samtidigt lade de ner stora resurser på de lokala, norrbottniska frågorna, vilket inte alltid de sydsvenska kamraterna hade förståelse

25. Citerad ur John Andersson *Den ryska revolutionens uppgång och förfall – svenska intellektuella om Sovjetunionen 1917 – 1942* (opubl. Upps. Lunds universitet 1997) Dalströms uttalande från broschyren *Vad vill kommunismen? Ett ord till kvinnorna*, 1919.

för. Mer än en gång beskylldes de norrbottniska kamraterna för ”distriktpatriotism”.

Vad som ibland glöms bort i diskussioner som rör relationerna mellan Komintern och de nationella partierna är den gemensamma politiska åskådningen. Anslutningen till världspartiet var trots allt frivillig. Negligerar man detta föreligger en risk att det uppstår olyckliga begreppsglidningar och att man inte ser skillnaden mellan styrning och samarbete. Komintern skapades som ett svar på vad som uppfattades som Andra Internationalens svek eller misslyckande. Det bakomliggande motivet till den s.k. bolsjeviseringen var revolutionens misslyckande eller frånvaro i Europa. Organisatorisk fasthet, noggranna förberedelser och ideologisk skolning framstod mot den bakgrunden som mycket viktiga.²⁶

För kommunisterna spelade Sovjetunionen en stor roll som ett propagandistiskt löfte och som ett ”dragplåster” på det inrikespolitiska planet.²⁷ Även om de norrbottniska kommunisterna knappast var av den uppfattningen att det gick att ”kopiera” den ryska erfarenheten rakt av, var dock Sovjet det Stora exemplet. I den norrbottniska kommunistpropagandan användes sovjetstaten som ett mönsterexempel och en modell att följa. Sovjet lyftes fram som en modell och föredömlig arbetarstat i de lokala organisationernas utåtriktade arbete. Den röda stjärnan i öst var en ledstjärna på vägen mot det socialistiska samhälle som kommunisterna kämpade för att förverkliga.

Hur skulle ett eventuellt anfall mot Sverige från Sovjetunionens sida komma att uppfattas av de norrbottniska kommunisterna? Ett sätt att försöka besvara frågan kan vara att se hur de finska kom-

26. Se t.ex. Kevin McDermott ”Bolshevisation from above or below? The Comintern and European Communism in the 1920s” i Tauno Saarela & Kimmo Rentola, *Communism. National and International*, Helsinki 1998, s. 105f.

27. Detta framgår bl. a. av internt distriktsmaterial. Ett exempel är *Norrbottens Kommunistiska Partidistrikts årskonferens i Luleå den 19 – 21 april 1935*, VPK Norrbottensdistriktet 753:1 AIa2 Folkrörelsearkivet i Luleå. Populariseringen av Sovjet skulle göra arbetarna mer mottagliga för kommunistisk propaganda. En ökad förståelse för ”Sovjet- Unionens väldiga roll ” skulle innebära att kommunisterna ”sedan bara [hade] att så och skörda”.

ministerna, som uppfattades som ännu mer Sovjetorienterade än de svenska, agerade då Sovjet anföll Finland 1939. Som Kimmo Rentola framhållit fick Kuusinens kommunistiska "folkregering" ett obehagligt stöd hos arbetarbefolkningen i Finland, trots att den i sina deklamationer tog år 1918 som grund. Orsaken var just "sättet på vilket kriget påbörjats, en stormakts anfall mot en liten granne": "Största delen av kommunisterna i Finland kämpade under vinterkriget för ett fosterland mot ett annat. Sönerna till röda från Tammerfors vann krigets första avvärjningsseger genom att vid Tolvajärvi kringrädda röda armén".²⁸

Det finns inget som pekar mot att en överväldigande majoritet av de norrbottniska kommunisterna skulle ha handlat annorlunda.²⁹ Ett anfall skulle ha betraktats som ett brott mot en av socialismens mest grundläggande principer, den om varje folks självbestämmanderätt. Det var den svenska arbetarrörelsens representanter som hade ansvaret för den svenska arbetarklassens framtid. Varken Sovjets Röda armé eller någon annan utländsk kraft hade rätt att axla detta ansvar.³⁰

28. Kimmo Rentola "Den finska kommunismens två fosterland" i Jungar, Sune & Jensen, Bent (red.) *Sovjetunionen och Norden – konflikt, kontakt, influenser*, Helsinki 1997, s. 233.

29. Se t.ex. Gunnar Kieri & Ivar Sundström *I. Arbetskompaniet Storsien – en bok om politisk internering 1939 – 40*, Stockholm 1972.

30. Furiren Olof Lindberg fick i uppdrag av general Douglas att vakta kommunister i Storsien julen 1939. Han intervjuades av Maria-Pia Boëthius 1998. Enligt Lindberg förändrades hans syn på kommunisterna under Storsien-tiden. Visst var internerna kommunister. Men var de fosterlandsförrädare? Lindberg hade trots det när han accepterade uppdraget, men ändrade sig: "Självfallet var dessa interneringsläger ett stort misstag. Jag var – och är – helt övertygad om att dessa män, precis som kommunisterna under vinterkriget i Finland, skulle ha kämpat för Sverige med stort dödsförakt vid ett eventuellt sovjetiskt anfall." Maria-Pia Boëthius "Spräng kommunisterna i luften!" i *Ordfront* 1998:6, s. 68f.

Kommunistpartiets 'beroende' från Moskva: rötter och karaktär

Werner Schmidt

Den historiska arbetarrörelsens självförståelse

När de olika nationella arbetarrörelserna började formeras under andra hälften av 1800-talet hörde det till deras grundläggande självförståelse att de var del av ett nödvändigt internationellt sammanhang. Det gällde även för de socialdemokratiska partierna. Även i deras självförståelse ingick som ett väsentligt och omistligt moment att de uppfattade sig själva som en del av en större organism: den Andra internationalen som bildades 1889.¹ Det svenska partiets första program – en försvenskning av det tyska Erfurt-programmet – lämnade en principiell förklaring till nödvändigheten av den socialdemokratiska internationalismen. Utgångspunkten var att ”arbetarklassens intressen äro desamma i alla land med kapitalistiska produktionssätt”. I och med världsmarknadens utveckling ”blir arbetarnas ställning i varje land beroende av deras ställning i övriga land”, och därför blir arbetarklassens frigörelse alla kulturfolks gemensamma verk. ”Med erkännande härav”, konkluderar programmet, ”förklarar sig Sveriges socialdemokratiska parti vara ett med socialdemokratin i andra länder”.²

Det var självklart att respektive partis idéutveckling och val av strategi pågick i ett internationellt sammanhang. I detta hänseende kan det svenska partiet – något tillspetsat – betecknas som ett

1. Se Julius Braunthal, *Geschichte der Internationalen, Band I*, Berlin, Bonn 1978, s. 201ff.

2. Se Jan Lindhagen, *Socialdemokratins program. I rörelsens tid 1890-1930. Första delen*, Stockholm 1972, s. 13ff.

'tyskt' parti. Men det internationella inflytandet uppfattades inte som ett inflytande *utifrån* utan som en viktig sida av rörelsens internationella vara. Den internationella förankringen uppskattades av de ännu svaga nationella partierna som en nödvändig tillgång och kraftkälla: ... *ty Internationalen åt alla lycka bär.*

De svenska vänstersocialisternas väg till Moskva

När de första skottsälvorna i augusti 1914 avfyrades, när arbetarna grävde ned sig i de nationella skyttegravarna, i stället för att – som Andra internationalens resolutioner segervisst förkunnat – resa barrikader mot kapitalism och militarism, då stupade även denna international. Till den traumatiska förlamning som drabbade den socialdemokratiska vänstern vid krigsutbrottet³ bidrog också den smärtsamma förlusten av det internationella sammanhanget. Att återupprätta den andra eller att skapa en tredje international var en prioriterad uppgift. Det kändes därför som en befrielse från den nationella instängdheten när på hösten 1915 den internationella socialdemokratin med *Zimmerwaldmanifestet*⁴ åter fick en röst. ”Nu har vi fått en anda och en själ”, jublade veteranen Kata Dalström.⁵

Det rådde enighet mellan den socialdemokratiska högern och vänstern om nödvändigheten av en ny international. Men hur skulle den se ut? Branting tillbakavisade vänsterns uppfattning att ”det måste komma någonting nytt ... för att kunna förebygga att på nytt ett sådant blodselände skall gjas över världen”, en sådan uppfattning sade han sig ”icke ett ögonblick” kunna dela. Enligt honom borde en ny international ”i allt väsentligt byggas på våra gamla kända principer”.⁶ Vänstersocialdemokraten Ture Nerman replikerade:

3. Se min avhandling *Kommunismens rötter i första världskrigets historiska rum. En studie kring arbetarrörelsens historiska misslyckande*, Stockholm/Stehag 1996.

4. Om Zimmerwaldkonferensen se Horst Lademacher, *Die Zimmerwalder Bewegung: Protokolle und Korrespondenz, bd. 1*, Mouton 1967.

5. Cit. i Fredrik Ström, *I stormig tid. Memoarer*, Stockholm 1942, s. 70.

6. Branting, ”Det sista kriget” (*Social-Demokraten* 3/5 1915), i Branting, *Tal och skrifter IV*, Stockholm 1926ff., s. 35f. och 43.

Den ödesdigra felriktning av krafter, arbetarnas uppmarsch till mord på varann i ”fosterlandets” namn för rustningskapitalets intressen innebär, ska icke upprepas i ännu ett världskrig. Internationalen ska genom de oerhördaste prövningar och smärtor till sist bli, vad den hittills icke varit, en verklig International.⁷

Hur skulle då en verklig International, en International som kunde förhindra en upprepning av arbetarnas ömsesidiga slaktande, se ut? Enligt Z Höglund måste den bli ”en arbetarrörelsens fasta armé”⁸ eller, med Hannes Skölds ord: den fick inte på nytt ”byggas på lösan sand. Antingen skall den inte alls existera eller också måste den byggas på hällbäret.”⁹

”Världshistorien är världsdomen”, hade Hjalmar Branting 1912 rapporterat från Andra internationalens kongress i Basel och även uttalat allas övertygelse: ”på världskriget följer världsrevolutionen”.¹⁰ När sedan med marsrevolutionen i Ryssland 1917 denna förutsägelse började infrias kändes det bland vänstersocialister som om den internationella arbetarklassen äntligen börjat återvinna sin 1914 förlorade heder. I Tyskland konstituerades påsken 1917 det vänstersocialistiska USPD¹¹ och en månad senare bildades *Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti*. Krigsutbrottets trauma trängdes nu undan av ett nytänt, euforiskt hopp. Höglunds ord, att det aldrig varit ”en vår som då”, är knappast överdrivna. Aldrig någonsin – varken tidigare eller senare – har socialister haft sådana förhoppningar om att med ett enda slag kunna slå det hatade kapitalistiska systemet, orsaken till det fortfarande pågående kriget, i spillror, som

7. Nerman, ”Gamla och unga”, i Nerman, *Poet och grälmakare. Första delen*, Stockholm 1932, s. 202f.

8. Cit. i Schmidt 1996, s. 114.

9. Hannes Sköld, *Den tredje Internationalen*, Stockholm 1916.

10. Branting, ”Intryck av Basalkongressen” (*Social-Demokraten* 30/11 1912), i *Tal och skrifter IX*, s. 308ff.

11. Se R. F. Wheeler, *USPD und Internationale. Sozialistischer Internationalismus in der Zeit der Revolution*, Frankfurt/Berlin/Wien, 1975, s. 30ff; Eugen Prager, *Geschichte der USPD*, Berlin 1921, s. 127ff.

efter marsrevolutionen i Ryssland. Vänstersocialisterna var övertygade om att händelserna i öster endast skulle vara signalen för den central- och västeuropeiska arbetarklassen att återerövra sin i augusti 1914 förlorade heder och förverkliga den av andra internationalen utlovade efterkrigsrevolution.

Så hände åter det oförutsedda: I stället för de förväntade revolutionära massaktionerna på kontinenten briserade den 7 november 1917 nyheten att revolutionens klockor på nytt dånat över Petrograd. Vad förkunnade de denna gång? Uppfattade samtiden denna händelse på samma sätt som den senare självklart skulle tolkas, dvs. som den *socialistiska* oktoberrevolutionen, början till mänsklighetens övergång från nödvändighetens till frihetens rike? Nej, i likhet med marsrevolutionen tolkade vänstersocialisterna även den nya revolutionen i Ryssland som en mäktig folklig aktion mot det pågående kriget.

Hösten 1918 tycktes äntligen det, som Fredrik Ström betecknade som ”en underbar, av de ljusaste löften fylld saga”, bli verklighet: den tyska revolutionen, *REVOLUTIONEN*.¹² Den skulle äntligen inleda sista striden. Men redan i början av januari var den underbara sagan all när den tyska arbetarklassen röstade bort den av majoritets-socialdemokratin icke önskade revolutionen. Och det var först i denna förtvivlade och förvirrande politiska situation, när med den besegrade tyska revolutionen det stora hoppets låga började släckas i väst, som Röda stjärnan på Moskvas Kreml började lysa som en förhoppningens fyr över världen.

Ställd inför detta dilemma – en förväntad och förutspådd, men misslyckad revolution i väst och bolsjevikernas oförutsedda och teoretiskt orimliga revolution i öst – och under efterkrigstidens tryck, krav och förväntningar, hade vänstersocialismens politiska strategi svårt att hävda sig. Anslutningen till Komintern sågs av en engagerad, men förtvivlad och vanmäktig vänstersocialistisk rörelse som en sista räddningsplanka i en situation då första världskrigets historiska rum hotade att stängas innan den förlovade finalen hade ägt

12. Ström, ”Revolutionen på marsch”, i *Folkets Dagblad Politiken*, 1/11 1918.

rum. Den revolutionära efterkrigs våg, som en gång för alla skulle göra slut på det system som störtat mänskligheten i sin hittills största katastrof, höll på att ebba ut p.g.a. arbetarklassens, det påstådda historiska subjektets, bristande revolutionära vilja eller förmåga. I denna situation lovade Kominterns strategi att skapa de efterlängtnade revolutionära styrkorna åt vänstersocialismens *jacobinare utan folk*. Den förväntade fördelen med denna, redan 'lyckade', strategi tycktes ligga just däri att den inte krävde det som vänstersocialismen byggt på och uppenbarligen misslyckats med: en självverksam arbetarklass. I den bolsjevikiska strategin var ju tvärtom arbetarklassen, som samhällsomskapande, historiskt subjekt, inte nödvändig förutsättning för utan först ett resultat av kapitalismens krossande genom det revolutionära avantgardet.¹³

Det sovjetiska projektet: en perifer socialism

Men Oktoberrevolutionen ringde inte in ett socialistiskt projekt i dess egentliga betydelse, även om de sovjetiska kommunisterna och de flesta arbetarna under många decennier var övertygade om att det var just detta de höll på att förverkliga. Oktoberrevolutionen var ingen socialistisk revolution utan – vilket också Lenins sista skrifter indikerar – den första antiimperialistiska revolutionen. Det sovjetiska projektet var det första försöket av ett samhälle i den globala kapitalismens periferi eller i gränslandet mellan centrum och periferi att frigöra sig från den kapitalistiska världsmarknadens polariserande tryck och starta en autonom, självcentrerad ekonomisk utveckling. Som en adekvat beteckning på detta projekt föreslår jag därför *perifer socialism*.

Den till detta projekt knutna kommunistiska rörelsen utvecklades till en *världs*rörelse just på grund av det sovjetiska projektets 'dubbelhet': Det uppfattades dels som ett försök att bygga ett postkapitalistiskt socialistiskt samhälle medan det för de nationella och antiimperialistiska befrielse rörelserna i kapitalismens periferier framstod som ett första exempel på ett perifert samhälle, som lyckades med att självständigt

13. Se Schmidt 1996, s. 234ff.

industrialisera landet, övervinna underutvecklingen och – något så när – hinna ifatt den utvecklade, industrialiserade världen.

Marxism-leninismen – den verkliga 'sovjetiska ryggsäcken'

Denna 'dubbelhet' innebar samtidigt ett generellt dilemma för kommunistpartierna i den globala kapitalismens centrum. De var å ena sidan knutna till Sovjetunionens perifera socialism, till ett projekt som inte bara utmärktes av komprometterande stalinistiska förbrytelser utan även av alla de oundvikliga begränsningar, offer och svårigheter som nödvändigtvis var förknippade med en industrialisering under historiskt kort tid och under permanent yttre hot. Samtidigt försökte kommunistpartierna i väst spela en aktiv roll på de nationella arenorna, där det gällde att lösa uppgifter som växt fram ur samhälleliga förhållanden av en helt annan kvalitet.

Bolsjevikerna hade efter oktoberrevolutionen visserligen gång på gång betonat nödvändigheten av revolutionär undsättning från det mer utvecklade västeuropeiska proletariatet om det egna projektet skulle kunna överleva; men samtidigt började Lenin teoretiskt förklara varför den socialistiska revolutionen kunde eller måste komma först i Ryssland, där den ju enligt alla marxisters övertygelse inte alls skulle ha startat, och varför den dröjde så länge i de mest utvecklade länderna, där den 'borde' ha brutit ut först. Redan några månader efter oktoberrevolutionen förvandlade Lenin denna revolution från en teoretisk och politisk anomali till en nödvändig produkt av historiens objektiva gång. Man måste helt enkelt inse, menade han, "att den socialistiska världsrevolutionen inte kan börja lika lätt i utvecklade länder" som i det efterblivna Ryssland, "Nikolaus' och Rasputins land". Det var då bara logiskt att förklara revolutionens dröjsmål i de utvecklade länderna just med deras höga utvecklingsnivå. Den socialistiska revolutionen blir enligt Lenin svårare att genomföra "ju mera civiliserad, ju mera utvecklad en stat är", därför att "den höga kulturnivån" i dessa länder riktar sig mot det revolutionära proletariatet. Enligt Lenin levde den västeuropeiska arbetarklassen "i kultur-

slaveri”.¹⁴

Rosa Luxemburg, den polsk-tyska vänstersocialisten med rötter i den storryska socialdemokratin, insåg redan tidigt hur farligt det skulle vara för den (väst-)europeiska arbetarrörelsen att följa den bolsjevikiska vägen. Hon kritiserade Lenin och bolsjevikerna för att de gjorde en dygd av den ryska socioekonomiska efterblivenheten, av oktoberrevolutionens och den senare utvecklingens specifika betingelser. Det var bland annat därför hon hade motsatt sig bildandet av Komintern så länge revolutionens centrum befann sig i Ryssland. Redan i de programmatiska dokument som antogs på Kominterns konstituerande kongress våren 1919 hade Lenin och Trotskij generaliserat den taktik som var ett resultat av de specifikt ryska betingelserna och anbefallt den, som Rosa Luxemburg hade fruktat, ”åt det internationella proletariatet som mönstret för den socialistiska taktiken.”¹⁵ Hon förstod bättre än någon annan dåtida teoretiker de specifika dragen i den – ur ryska förhållanden framsprungna – bolsjevikiska samhällssynen och den motsvarande politiska strategin, som var uttryck för en tanketradition som kan betecknas som *efterblivenhetens dialektik*.

Under beteckningen *marxism-leninismen* anammade kommunistpartierna i väst denna samhällsuppfattning och den därpå byggande politiska strategin. Men marxism-leninismen var inte bara ett teoretiskt system som hade växt fram ur den efterblivna förrevolutionära *ryska* verkligheten. Den var också ett teoretiskt verktyg för att skapa och legitimera den perifera socialismen i Sovjetunionen. Även denna *sovjetiska* verklighet återverkade på kommunistpartiernas ideologi, den formulerade problem och uppgifter, förmedlade intressen och socialpsykologiska och kulturella värderingar som emanerade ur en fortfarande efterbliven, perifersocialistisk verklighet, men som tolkades av kommunisterna i väst som ett högre, postkapitalistiskt samhällstillstånd. I väst måste denna marxism-leninism, en ideologisk stjärna som tagits ned från en främmande

14. Lenin, IV. Konferenz der Gewerkschaften und der Betriebskomitees Moskaus, i *Lenin Werke*, bd. 27, Berlin/DDR 1955ff. s. 464.

15. Luxemburg, ”Den ryska revolutionen”, i *Arkiv klasiskerserie 17*, s. 89.

himmel, nödvändigtvis kasta ett falskt ljus över respektive lands inre utveckling. Den blev på det västliga firmamentet till ett irrbloss som lyste upp en besvärlig stig som ofta gick vid sidan av de verkligt progressiva utvecklingstendenserna och -möjligheterna.

Å andra sidan: Den fasta övertygelsen om den socialistiska världens historiska överlägsenhet och framåtskridande i enlighet med marxism-leninismens 'vetenskapligt grundade, objektiva och nödvändiga lagar' upplevdes av kommunisterna som en oerhörd kraftkälla. Den sortens trosvisshet kan enligt Antonio Gramsci betecknas som "en omedelbar ideologisk 'arom'", som en mekaniskt och deterministiskt deformerad marxism ibland kan avsondra, "en form av religion eller stimulerande medel (av samma typ som narkotika), som nödvändiggjorts och historiskt rättfärdigats av vissa sociala skiktets 'subalterna' karaktär". Speciellt i motgångens och förföljelsens tid,

när själva kampen till sist identifieras med en serie nederlag, då förlämnar den mekaniska determinismen en häpnadsväckande kraft till moraliskt motstånd, sammanhållning, tålmodig och envis ihärdighet. "Jag är besegrad för ögonblicket, men tingens kraft arbetar för mig i det långa loppet" osv. Den verkliga viljan förkläder sig till en trosakt, och det man tror på är en viss förnuftighet i historien, en empirisk och primitiv form av lidelsefull finalism, som uppträder som ersättning för de konfessionella religionernas predestination, försyn osv.¹⁶

Tillbakapressat och isolerat under det kalla krigets hårda tryck var denna kompenserande och identitetstiftande trosvisshet nödvändig för kommunistpartiets överlevnad som självständig politisk rörelse.

Spekulationens arvsynd – 'beroendets' yttersta källa

Inte bara den kommunistiska utan hela den internationella arbetarrörelsen fick 'sona' för en teoribildning och därpå byggande politiska strategier som gjort sig skyldig till, vad Marx betecknat som, "spekulationens arvsynd". Med detta menade han den hegelska filosofins

16. Antonio Gramsci: *Gefängnishefte*, Bd. 6, Heft 11, §12, Hamburg; Berlin 1994, s. 1386f.

metod att logiskt härleda den empiriska verkligheten ur abstrakta, teoretiska kategorier. *Staten som 'den etiska idéns verklighet'* var hos Hegel en sådan kategori. Överensstämde den empiriska staten inte med den etiska idén, så var inte kategorins innehåll motbevisat, utan verkligheten förklarades vara 'överlig'. Ett analogt förhållande rådde mellan den marxistiska och marxist-leninistiska kategorin *kroppslarbetarklassen som revolutionärt subjekt* och den konkreta, empiriska arbetarklassen. Överensstämde empirin inte med kategorin så söktes förklaringarna uteslutande i olika former av yttre påverkan som 'förhindrade' att kategorin kunde förverkligas. Eftersom kroppslarbetarklassens revolutionära, samhällsomvälvande potens på ett spekulativt sätt togs för given, låg det nära till hands att söka orsakerna till klassens 'felaktiga' beteende antingen i klassfiendens eller den socialdemokratiska reformismens påverkan eller i respektive lednings felaktiga politik, i svek eller förräderi – men utan att någonsin ifrågasätta själva kategorins faktiska substans. Denna "spekulationens arvsynd" – dvs. härledningen av det revolutionära subjektet ur ett spekulativt abstraktum och inte ur en analys av arbetarklassens empiriska, konkret-historiska gestalt – kastade sin skugga över hela *det korta nittonhundratalet*. Den låg bakom splittringen av arbetarrörelsen i samband första världskriget och formeringen av den internationella kommunismen. Den måste också betecknas som den djupaste orsaken till att det 'sovjetiska beroendet', dvs. behovet av detta beroende, ständigt reproducerades.

'Beroendets' karaktär

SKP/Vpk var aldrig beroende av Moskva i den meningen att det senare – efter kominternperioden – skulle ha kunnat fortsätta att utifrån och mot det svenska partiets egna politisk-ideologiska övertygelser och intentioner bestämma över eller i nämnvärd utsträckning påverka partiets agerande. Men samtidigt kunde det svenska partiet inte heller, pga. den nämnda inneboende svagheten, vara helt oberoende från de statssocialistiska partierna. Ett övertagande av detta 'beroende' skulle ha förutsatt utvecklingen av partiets egna potentia-

ler. Det var just detta CH Hermansson försökte åstadkomma med sitt förnyelseprojekt, som hade två sammanhörande moment: större självständighet gentemot partierna i öst och en social öppning av partiet bort från det renodlade, teoretiskt och politiskt sterila *arbetarpartiet*. Genom denna öppning skulle partiets egna potentialer och inflytande i den nationella politiken utvecklas; en framgångsrik förnyelsekurs skulle göra ‚beroendet‘, dvs. den lånade styrkan, överflödigt.¹⁷ Det är ingen tillfällighet att de oppositionella krafterna i partiet förde sin kamp mot detta projekt under följande två – även de sammanhörande – paroller: ‚proletär internationalism‘ och kamp för att åter förvandla Vpk från ett ”medelklassparti” till ett arbetarparti, *Arbetarpartiet kommunisterna*.¹⁸

I min kommande biografi över Hermansson kommer jag att visa hur han misslyckades med försöket att låta partiet hoppa över sin egen historiska skugga. Det var inte så enkelt att – som han själv uttrycker det – bli av med ”den sovjetiska ryggsäcken”¹⁹, att bara kasta av sig den som en besvärande belastning. Det visade sig att den i själva verket var en del av partikroppen. För att bli av med den krävdes därför ett slags kirurgiskt ingrepp: en splittring av partiet.

Avslutande kommentar

Bland historikerna som forskar om de västliga kommunistpartierna föddes efter arkivens öppnande i öst förhoppningen att man nu, och först nu, skulle kunna få tillgång till ’sanningen’. Det var en illusorisk förhoppning, byggd på tankelättja. Jag förnekar inte att man med hjälp av det nu tillgängliga arkivmaterialet kan få nya kunskaper, framför allt om de internationella aspekterna av kommunistpartiernas sammansatta identitet. De speciella relationerna till det sovjetiska perifersocialistiska projektet var visserligen en väsentlig sida av SKP/Vpk:s utveckling. De kan, med Joseph Conrads ord i *Mörkrets*

17. Se Werner Schmidt, *C-H Hermansson. En politisk biografi*, Stockholm 2005, s. 361ff.

18. *Ibid.*, s. 520ff.

19. Carl-Henrik Hermansson: *Minnen*, Stockholm 1993, s. 186

hjärta, ses som ”ett hölje” kring företeelsen SKP/Vpk, ”vilket gör den synlig på samma sätt som ett ljussken gör en dimma synlig”. Men undersökningen av ljusskenet, av detta ’beroende’, kan i sig inte förklara det fenomen som ljuset faller på, SKP/Vpk.

Det grundläggande problemet i förhållandet mellan kommunistpartierna i väst och det sovjetiska projektet får därför inte lokaliseras i ett slags abstrakt eller utifrån pålagt och rubel-stött ’beroende från Moskva’ utan i de förras anammande – pga den egna strategiska svagheten – av en ideologi som var uttryck för efterblivenhetens dialektik. Det ’sovjetiska beroendet’ var inte något yttre förhållande för kommunistpartierna utan i själva verket ett väsentligt moment av deras inre konstitution.

”Judebolsjevismen” - en antikommunistisk världsbild

Håkan Blomqvist

Under de senaste årens historiska granskningar av kommunismen och Förintelsen har inga beröringspunkter verkat finnas mellan de två annat än som parallella exempel på 1900-talets moderna diktaturprojekt och folk mord. Men att nazismens ideologiskt uttalade måltavla just var bolsjevismens och kommunismens judiskhet, att det var mot den ”judiska världskonspirationens bolsjevistiska centrum” som kriget och Förintelsen släpptes lös, har knappast uppmärksammats. Därmed försvåras förståelsen både av världskrigets ideologiska konstellationer och av en betydelsefull faktor i 1900-talets europeiska tänkande, föreställningen om ”judebolsjevismen”, med Andrés Gerrits ord ”en av 1900-talets kraftfullaste myter”.¹

I min egen forskning kring synen på nation och ras i svensk arbetarrörelse aktualiserades detta ideologiska element av kommunistledaren Nils Flygs öde och den ledande s-ideologen Arthur Engbergs idévärld.² När Flyg tog med sig sitt folk över till Tredje Rikets sida de första åren på 40-talet övergick hans grupperings motstånd mot ”stalinistisk imperialism” obetvingligt till kamp mot de ”judiska kommissarierna.” När Engberg i början av 20-talet stormade mot

1. André Gerrit ”Antisemitism and Anti-communism: The Myth of ‘Judeo-Communism’ in Eastern Europe”, *East European Jewish Affairs vol 25 no 1, summer 1995*, s. 49 “Kampen mot ‘judisk bolsjevism’, förstörelsen av Sovjetunionen och utrotningen av Europas judar /var/ för naziregimen oupplösligt sammantvinnad till den grad att de utgjorde en och samma målsättning”, menar Enzo Traverso i *Understanding the Nazi Genocide. Marxism after Auschwitz*, London 1999 s. 105.

2. Håkan Blomqvist *Gåtan Nils Flyg och nazismen* Stockholm 1999; Håkan Blomqvist *Socialdemokrat och antisemit? Den dolda historien om Arthur Engberg*, Stockholm 2001.

vänstersocialisternas anslutning till Komintern – den kommunistiska insternationalen – var det bl a med argumentet att Sovjetunionen inte behärskades av proletariatets utan av en ”judisk diktatur”.³ De bådas ideologiska utveckling kunde inte förstås utan att närmare beröra den tankevärld där den sovjetiska bolsjevismen förknippats med idén om ett judiskt maktövertagande.

Antisemitisk motrevolution

Sedan pogromerna på 1880-talet, hade antisemitismen varit ett framträdande tema i försvaret av tsarismen mot liberala, socialistiska och revolutionära strömningar.⁴ För de reaktionära Svarta Hundradena blev *Sions Visers Protokoll* – handlingar från en påstådd judisk världskomplott fabricerade av den ryska *ochranan* – ett dokument av stor ideologisk kraft.⁵ Med nederlaget i kriget mot Japan, revolutionen 1905, bakslagen i första världskriget och Februarirevolutionen 1917, befästes tanken på en judisk världskonspiration hos den ryska motrevolutionen. Bolsjevismens maktövertagande och utvecklingen mot inbördeskrig gav demoniseringen av revolutionens olika krafter ett gemensamt och tydligt fokus.

Visserligen drabbades judar, som i många fall livnärde sig på handel och småhantverk, i högre grad av bolsjevikerens krigskommunism än de flesta andra etniska grupper.⁶ Men att flera ledande bolsjeviker

3. Blomqvist 2001, s.53 f

4. En grundlig studie av de antijudiska pogromerna i Tsarryssland och deras funktion som verktyg mot oppositionella krafter, utgörs av John D Klierand och Shlomo Lambroza eds. *Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, Cambridge University Press 1992. Hur den ”judiska bolsjevismen” blev den ryska extremhögens främsta måltavla under mellankrigstiden analyseras av Walter Laqueur *Black Hundreds: The Rise of the Extreme Right in Russia* New York 1994

5. Historien kring protokollens tillkomst, spridning och användning har bl a undersökts av Norman Cohn *Warrant for Genocide. The myth of the Jewish world-conspiracy and the Protocols of Elders of Zion*, New York 1967

6. Enligt Cohn ibid s 122 var mer än en tredjedel av den judiska befolkningen i Sovjetryssland på 20-talet utan medborgerliga rättigheter mot 5-6 procent av den icke-judiska befolkningen. Tillhörighet till den forna aristokratin och bourgeoisiein diskvalificerade under dessa år från medborgerliga rättigheter.

hade judisk härkomst var obestriddigt, liksom att sovjetregimen innebar en judisk emancipation med avskaffandet av diskriminerande särregler och en uppblomstring av jiddishkulturen.⁷ På den motrevolutionära sidan växte samtidigt övertygelsen om bolsjevismens judiska karaktär. ”Antisemitism och kontrarevolution var en och samma sak”, sammanfattar Gerrits.⁸ Bland de ”vita” styrkorna distribuerades propaganda och litteratur på temat om den judisk-bolsjevikiska konspirationen och upproriska bönder, ukrainska nationalisterna och kosacker drog i fält bakom slagord som ”död åt de judiska kommissarierna”.⁹ Bara motrevolutionärernas antijudiska pogromer i Ukraina och Sydryssland skördade bortåt 150 000 offer och ”kampen mot judebolsjevismen” fördes från Judenitj i Baltikum till Koltjak i Sibirien.¹⁰ Just det temat – judarnas roll... och själva existens – var en av inbördeskrigets skiljande motsättningar; där bolsjevikerna i huvudsak försvarade judarna och en judisk emancipation, medan stora delar av motrevolutionen grupperade sig kring antisemitiska föreställningar och lösningar.

7. I den omfattande litteraturen om judarna i Sovjetunionen utgör Zvi Y Gitelman *Jewish Nationality and Soviet Politics. The Jewish sections of the CPSU, 1917-1930*, Princeton New Jersey 1972, en balanserad och detaljerad framställning av perioden före den stalinistiska reaktionen. Enligt Gitelman var bolsjevikerna den falang av den ryska socialdemokratin där judar innehade förhållandevis få ledande poster. Ändå var sex av den bolsjevikiska centralkommitténs tjuugo ledamöter 1917 judar och på partikongresserna 1917 och 1922 var mellan femton och tjuugo procent judar. Ibid s 106. Se också Leonard Schapiros ”The Role of the Jews in the Russian Revolutionary Movement” *The Slavonic and East European Review*, XL 1960. Se också Gitelman s 321ff

8. Gerrits ibid s 65

9. Nicolas Werth ”Un état contre son peuple. Violences, répressions, terreurs en Union soviétique” i Courtois, Stéphane (ed) *Le livre noir du communisme*, Paris 1997 s 109

10. Peter Kenez ”Pogroms and white ideology in the Russian Civil War” i Klierand, Lambroza ibid s 293 ff. Enligt Kenez dödades tio procent av Ukrainas judiska befolkning, ibid s 302. Siffrorna över det totala antalet offer för motrevolutionens antisemitiska pogromer 1918-20 tycks emellertid svåra att fastställa. ”De enorma massakrer mot judar som nazisterna genomförde”, skriver Cohn, ”har överskuggat allt som ägde rum tidigare, så att få människor nu känner till förspelet som ägde rum i Ryssland mellan 1918 och 1920.” Cohn ibid s 123.

Världskonspirationen

Också den europeiska antibolsjevismen från tiden kring det ryska inbördeskriget och den tyska revolutionen 1918-19 till åtminstone in i mitten av 20-talet, formulerades ofta utifrån temat om bolsjevismens judiskhet. De ryska tsaranhängare som från 1918 tvingades till landsflykt i Tyskland bildade ett ideologiskt nav kring vilket den tyska extremhögern efter kejsardömets fall kom att formera sig – och formulera sin världsbild.

Spartakistupproret i Berlin, den bayerska och ungerska rådsrepubliken – med flera judiska revolutionärer som Rosa Luxemburg, Ernst Toller och Bela Kun på framskjuten plats – tycktes bekräfta vad som stod på spel.¹¹ Under sommaren 1920, när den sovjetiska Röda Armén trängde in över Polens gränser, sände den polska biskopsstyrelsen en maning om hjälp till den romersk katolska kyrkan, som lästes upp i kyrkor över hela världen: ”Bolsjevismens verkliga mål är världsherravälde. Den ras som har ledningen över bolsjevismen i sina händer, har redan i det förflutna underkuvat hela världen genom guldet och bankerna, och nu, driven av den eviga imperialistiska girighet som flyter i dess ådror, syftar den redan till att slutgiltigt lägga nationerna under sitt härskarok.”¹²

Genom Sion Vises Protokoll och mängder av liknande dokument som sade sig avslöja förekomsten av en judisk-bolsjevikisk konplott, skapades under de första efterkrigsåren en oro även i väst. Det brittiska *Foreign Office* publicerade 1919 en officiell vitbok som fastslog att bolsjevismen hade sitt ursprung i tysk propaganda och utövades av internationella judar med syfte att paralysera näringslivet så att detta kunde köpas upp av judarna.¹³ Tidningen *The Times* korrespondent i Ryssland tvekade inte att fastslå att bolsjevikerna var judiska agenter.¹⁴ Sion Vises Protokoll utgavs 1920 på det an-

11. I den ungerska rådsrepubliken 1919 utgjordes bortåt trettio av de fyrtioåtta folkkommissarierna av judar eller socialister med judisk bakgrund, hävdar William McCagg jr som undersökt Ungerns urbana revolution, citerat i Gitelman *ibid* s. 106

12. citerat efter Cohn s. 164f

13. Cohn s. 150f

14. *ibid* s. 151

sedda förlaget *Eyre & Spottiswoode – His (or Her) Majesty's Printers* – och anmäldes positivt av *The Times* som ställde frågan om nationen utkämpat dessa tragiska krigsår mot den tyska faran bara för att hamna i en ”*Pax Judaeica*”.¹⁵ Andra stora brittiska tidningar följde efter. Samma tongångar spreds till Frankrike och de flesta europeiska länder men också på andra sidan Atlanten grep ”the red scare” omkring sig. Från hösten 1919 började enstaka utdrag ur konspirationsdokumenten spridas i amerikansk press under rubriker som ”Röd Bibel manar till våld” och ”Röda konspirerar för att krossa världen”.¹⁶ Amerikanska senatsförhör 1919 underströk att bolsjevikrevolutionen leddes av judar. Bilkungen Henry Fords tidning *The Dearborne Independent* med en upplaga på trehundra-tusen exemplar i veckan, började på hösten 1920 föra ut temat från Sions Vises Protokoll om klasskampens, strejkernas, fackföreningarnas och bolsjevismens roll i den judiska världskomploten.¹⁷ Artiklarna publicerades också i bokform under rubriken *The International Jew*. Boken som i USA trycktes i en halv miljon exemplar, översattes till 16 olika språk och under 20-talet, enligt Cohn, nådde uppskattningsvis flera miljoner läsare.¹⁸

Sverige

Temat introducerades även i Sverige. Det var ett anonymt ”enskilt förlag” i Helsingfors som 1919 utgav *Sion Vises Protokoll* på svenska som en hundrasidig bok under rubriken *Förlåten faller...*. Skriften angavs vara författad av en munk, S. Nilus, som med ord och illustrationer hävdade att Israels stam, under ledning av Trotskij och bolsjevismen, var på väg att upprätta sitt världshärskardöme.¹⁹ Utgåvan följdes av flera som innehöll än mer framträdande nidbilds-

15. *ibid* s 152f

16. *The Public Ledger* i Philadelphia, oktober 1919, citerad av Cohn s 156

17. Cohn s 158 ff

18. *ibid* s 162

19. S. Nilus *Förlåten faller... Det tillkommande världssjälhärskardömet enligt "Sions Vises hemliga protokoll"*, Helsingfors 1919

gallerier över Europas ”bolsjevikjudar”. Men det handlade om skrifter från små anonyma och antisemitiska förlag i marginalen. En undersökning av svensk dagspress, politiska tidskrifter och bredare litteratur under de första efterkrigsåren visar att sambandet bolsjevism, världsrevolution och judiskt emellertid också fick ett utrymme i den mer etablerade svenska offentligheten.

Från undersökningar av svensk dagspress och politiska tidskrifter under perioden 1917-24 kan ett antal exempel ges.²⁰ Kopplingen bolsjevikiskt judiskt i UD:s pressklipp sker vanligen i samband med intervjuer där någon kritiker av bolsjevikmakten konstaterar att ”de flesta bolsjevikledarne äro judar”.²¹ Eller i anmälningar av antibolsjevikisk litteratur: ”Ett marxistiskt Jerusalem står upprest på det ryska Golghata, där mongoliska kulis och fakirer från Ghettot korsfästa vad som en gång kallades det heliga Ryssland.”²² Någon gång är tonläget alarmistiskt som när *Stockholms Dagblad* på nyhetsplats varnar för ”Judeinvasion österifrån till Berlin” där ”tvivelaktiga element, mest judar” strömmar in i staden och bedriver ”ocker-geschäft” under skydd av de radikala grupperna.²³ Men vanligare, i det undersökta materialet, är försök att försvara eller urskulda den vita sidan i inbördeskriget mot anklagelser om antisemitism. Från våren 1918 och freden i Brest-Litovsk hade underrättelser nått västerut om våld och pogromer mot judar i de forna ryska områdena, i synnerhet i Polen och Ukraina. För *Svenska Dagbladet* kommen-

20. I UD:s tidningsklipp serie 2, vol 5 återfinns en särskild mapp rubricerad ”Judefrågan 4 oktober 1919 – 31 december 1920” med ett 70-tal klipp, främst från internationell press som *Berliner Tagelblatt*, *Deutsche Tageszeitung*, *The Manchester Guardian*, *The Morning Post*, *Le Matin*, *Berlingske Tidene* samt den judiska *Pester Lloyd* utgiven i Budapest. Ett knappt femtontal är från svenskspråkiga tidningar. Även i serie 1 vol 391a samt vol 391b föreligger artiklar av intresse i sammanhanget.

21. *Nya Dagligt Allehanda*, NDA 6/10 –19 ”Bolsjevikernas välde. Dess störtande kan väntas om ett par månader. – De flesta bolsjevikledarne äro judar”, där en finländare intervjuas: ”Kommissarierna äro, berättar han, nästan undantagslöst judar och alla högre poster äro besatta af judar. Mutsystemet har aldrig florerat som nu.”

22. NDA 4/12 1921 ”Den ryska apokalypsen. I’Acopalypse Russe av Serge de Chessin”

23. *St. Dagblad* 3/12 -19

terade en polsk diplomat, vad tidningen valde att kalla ”Polens omskrikna antisemitiska hållning” med orden att Polen inte alls var antisemitiskt och att de judar som sedan långa tider levt i landet samtliga var goda patrioter.²⁴ ”Men det finns ett annat slag av judar, som tillskyndat landet ganska mycken skada”, menade diplomaten och pekade på de ryska judar som under tsardömet drevs västerut. Dessa bara låtsades vara polacker ”fast de flesta icke kunna ett ord polska” och ”det är ett faktum att de stå i förbund med den ryska bolsjevikledningen – denna är ju för resten alltigenom judisk. Trotski m. fl. av dess mest kända personligheter äro judar med de mest typiska judenamnen, dem de emellertid utbytt mot ryska. Hela den nuvarande ryska administrationen är genomgående judisk.”²⁵ Under rubriken ”Sanningen om judarna i Ukraina” förklarade Ukrainas minister i Helsingfors för *Nya Dagligt Allehanda* att ”endast det judiska proletariatet gäfvit bolsjevikerna sitt stöd och ur detta låga samhällslager rekryterades de bolsjevikiska folkkommissarierna.”²⁶ Och när de ukrainska arbetarna och bönderna så småningom upptäckte, att de ”bolsjevikiska kommissarieplatserna öfverallt voro besatta af judar” gick de till angrepp mot dessa ”bolsjevikiska judebataljoner.”²⁷

I den politiska högerens ideologiska tidskrifter de första åren efter bolsjevikrevolutionen framstod kopplingarna mellan bolsjevism och judiskt emellertid inte som ett framträdande inslag. *Allmänna Valmansförbundets Månadsblad* fasade inför Lenins och Trotskijs försök att erövra världsherravälde och förintat ”de politiska grundformer för mänsklig sammanlefnad, som hittills hägnat västerländsk civilisation och kultur.”²⁸ Men bolsjevismen framhålls inte som judisk. Enligt unghögerorganet *Nationell Tidskrift* var bolsjevismen ett ut-

24. SvD 4/4 -19 ”Polens kamp mot rysk bolsjevism”, intervju med Polens fd chargé d'affaires i Ryssland Henri Levestam

25. ibid

26. NDA 1/10 -19

27. ibid

28. *Medborgaren* nr 8 1920 ”Oredan österifrån” s 181

tryck för den ”halfasiatiska barbarismens drift till expansion västerut”²⁹ och sovjetmakten betecknades som ”den österländska anarkicentralen.”³⁰ Men endast ett fåtal kopplingar gjordes till något judiskt som i ett par formuleringar från en artikelserie om bolsjevismen där Lenin, vid sin återkomst till Ryssland 1917 sades föra med sig ”en hel stab af anarkistiska ryss-judar” samt där Trotskij betitlades ”den internationelle juden Bronstein-Trotskij.”³¹ Adrian Molins *Det nya Sverige*, språkrör för den aktivistiska unghögern, kunde däremot på ett mer framträdande sätt framhålla bolsjevismens judiskhet. Revolutionen i Ryssland hade låtit samhällets ”bottensats för ett ögonblick flyta upp och skymta på ytan”³² och här återfanns även judar. Tidskriften, som kunde benämna *Dagens Nyheter* ”den judiska storfinansens kulturliberala organ”³³, framhöll att den bolsjevikiska tjeikan inte anfördes av ryssar utan av blodtörstiga bödlar som ”letten Peters, polacken Djersjinski och juden Uritski”.³⁴ Utvecklingen i ”Bolsjevikien” kunde av tidskriften tolkas som motsättningar mellan Lenins moderation och Trotskij’s ”judiska stamförvanter”.³⁵ Och den ungerska rådsrepublikens ledare Bela Kun brännmärktes som ”den anarkistiska jude och bolsjevikiska Antikrist.”³⁶

Litteratur om bolsjevismen

Den litteratur som utgavs i Sverige om den ryska utvecklingen åren efter revolutionen uppvisar förstås stora skillnader vad gäller tolkning och värdering av det som sker i öster. En undersökning av ett 140-tal

29. ”Konservativ demokrati” av överste Carl Rosenblad, i *Nationell Tidskrift* nr 17-18 1918 s 145. Undersökningen av *Nationell Tidskrift* omfattar perioden 1918-1924. En brist i källmaterialet är dock att i Kungliga Bibliotekets samling av *Nationell Tidskrift* har numren mellan 3 1919 och 8-9 1919 rivits ut ur samlingsbanden. Tidskriften utkom en gång per månad.

30. ”Bolscheviker och hemmabolscheviker...” av Rudolf Möller del 1, i *Nationell Tidskrift* nr 1 1919 s 18

31. ”Bolscheviker och hemmabolscheviker...” del 1, *Nationell Tidskrift* nr 1 1919 s 18

32. ”Den ryska nationalismen och Finland” av PH Normén, *Det nya Sverige* 1917 s 427

33. ”Massväldets bankrutt” *Det nya Sverige* nr 13 1919 s 209

34. ”Rysslands öde” av Paul Rohrbach *Det nya Sverige* nr 18 1920 s 283ff

35. ”Den ryska oredan” *Det nya Sverige* 1921 s 319

36. ”Ungerska studier” av Olof Höijer *Det nya Sverige* nr 8 1924 s 341

titlar som på ett eller annat sätt berörde bolsjevismen och den ryska revolutionen – från facklitteratur och reseskildringar, minnen och politiska pamfletter till skönlitteratur – utgivna mellan 1917 och 1925, visar hur judiskt och bolsjevikiskt kunde kopplas samman.³⁷ I nära hälften av titlarna berörs på ett eller annat sätt ett samband mellan bolsjevikiskt och judiskt, i de flesta fall endast som ett konstaterande av judiska namn eller inslag i revolutionsrörelsen. Mer negativt präglade noteringar av judiskt i revolutionen görs i ett antal tiotal titlar, men även här är spännvidden stor, från starkt nedsättande kommentarer till framställningar som hävdar att bolsjevismen bygger på judisk makt men utan att värdera detta. Ett tjugotal titlar, i första hand inom skön- och populärlitteraturen, innehåller däremot profilerat antisemitiska skildringar i flera fall med anknytning till idéer från Sion Vises protokoll. Av dessa kan fem hänföras till den propagandistiska antisemitismen från marginella förlag medan de övriga utgivits på etablerade förlag som Almqvist & Wiksells, Åhlén & Åkerlund och Svenska Andelsförlaget.³⁸ Något tiotal titlar vänder sig uttryckligen mot antisemitiska tolkningar av bolsjevismen eller mot antisemitismen men då ofta uppenbarligen utan att förkasta samtliga de stereotyper som ingick i den bredare antisemitiska diskursen.

Vad gäller politisk tendens fördelar sig sympatier för eller emot bolsjevismen ganska lika bland de titlar som inte berör något judiskt, liksom bland dem som endast noterar judiska inslag i revolutionen utan att värdesätta dem. Knappast oväntat är det bland dem som förknippar det judiska med negativa företeelser som fanatism, girig-

37. Undersökningen, presenteras i bokform, Håkan Blomqvist *Myten om den judiska världskonspirationen: kontrarevolution och antisemitism 1917-25*, (kommande) och baserar sig på sökning i *Svensk bokkatalogs* femårsutgåvor 1916-20 samt 1921-25, samt i *Libris* på ett antal titelord som bolsjevism, judar, Ryssland, revolution, sovjet, röd, Moskva och Petrograd. Jag har dessutom följt upp annonser om litteratur kring liknande ämnen på de aktuella titlarnas omslag eller i bokrecensioner och anmälningar.

38. Exempel är här Amadeus Bianchini *I det röda Ryssland – en svensk sjukvårdares upplevelser i Ryssland*, Svenska Andelsförlaget, Stockholm; Serge de Chessin *Ryska vrakpillror i Stockholm*, Almqvist & Wiksells förlag, Uppsala 1923; Henry Ford *Den internationelle juden*, Almqvist & Wiksells förlag, Uppsala 1924 och S A Duse *Antisemiterna* Åhlén & Åkerlunds förlags AB, Stockholm 1921

het, hämndlystnad och brutalitet, som antipatierna mot bolsjevismen helt dominerar, liksom förstås i den litteratur som tar upp temat om en judisk världskonspiration. Lika lite överraskande är antagligen att de antisemitiska eller nedvärderande skildringarna i allmänhet utgår ifrån en konservativt borgerlig grundsyn medan få inslag av motsvarande slag finns i framställningar från liberalt eller socialistiskt håll (Andersen-Nexö och Bruswitz utgör här exempel på undantag).

I den undersökta litteraturen var alltså sammankopplingen av bolsjevismen med judiskt i något avseende, vanlig. Ofta gjordes denna koppling på ett nedvärderande sätt, antingen genom nedsättande beskrivningar av judar eller judiska inslag i bolsjevismen eller som varnande ord mot judisk makt i bolsjevikisk skepnad. Den myt om ”judebolsjevismen” som spreds av den ryska och europeiska motrevolutionen under de första efterkrigsåren kastade uppenbarligen också ett återsken över den svenska litteratur som uttryckte en konservativ borgerlig kritik mot bolsjevikrevolutionen.

Svenskar mot judisk bolsjevism

De föreställningar som spreds i svensk antibolsjevikisk press, konservativa tidskrifter och litteratur under de första efterkrigsåren uttrycktes också i handgriplig form av militära och polisiära erfarenheter. Krigsarkivets handlingar över svenska frivilliga till Baltikum 1919 där Svenska Kåren kämpade mot Röda armén i Estland, visar hur dessa kom i direkt kontakt med föreställningen om att civilisationens ödeskamp stod mot judisk bolsjevism.³⁹ Flera av svenskarna deltog i Judenitj’ sista offensiv, andra kämpade vidare på balttyskarnas sida i Lettland eller med Bulak Balakhovitj’ antisemitiska friskaror. Och några kom att bli kärnan i den framtida svenska nazistmiljön.

Svensk säkerhetspolis upprättade tidigt särskild övervakning av

39. Exempel finns i Olof Dahlbecks arkiv, vol 2; Gustaf Hallströms arkiv vol 12; Einar Lundborgs arkiv, vol 2; samt i Generalstaben, utrikesavdelningen serie E1a, inkomna skrivelser, Estland, Lettland, Litauen 1919-25 volym 1, *Krigsarkivet, Stockholm*. Se också Lars Ericson, *Svenska frivilliga. Militära uppdrag i utlandet under 1800- och 1900-talet*, Lund 1996

judar som misstänktes för bolsjeviksympatier.⁴⁰ Från tyska kollegor underrättades svensk polis om att ledarna för revolutionsförsöket i Bayern 1919 varit judar som invaderat landsändan och drivna av ett ”gränslöst rashat” låtit mörda personer ur borgerligheten. ”Det torde näppeligen numera kunna bestridas”, skrev rapportören från en studieresa till München november 1921, ”att det var judar som planlade och ledde revolutionen i Ryssland, Tyskland och Ungern. Detta såväl som det förhållande, att judarna stå i spetsen för arbetet på en tilltänkt världsrevolution, är även bevisat.”⁴¹

Att myten om judebolsjevismen inte bara upptogs inom svensk konservativ borgerlighet, militär och säkerhetspolis utan kunde få en återklang även i arbetarrörelsen visar Arthur Engbergs artiklar i s-tidningen *Arbetet* under 20-talets första år där bolsjevismens påstådda judiskhet kunde fördömas med ord som: ”Överallt i ’kommisariernas värld’ möter man juden. Det finns fog för påståendet att proletariats diktatur i Ryssland i själva verket betyder judens diktatur över ryssen.”⁴² I Engbergs antibolsjevism fanns under den perioden inflätat en antijudiskhet enligt ungefär samma tankebanor som hos Henry Ford och andra – minus, förstås, det motstånd mot arbetarrörelse i allmänhet som rådde i högerkretsar. För Engberg var bolsjevismens judiskhet snarare ett uttryck för att kommunismen inte hade någonting med den jordbundna nationella svenska arbetarrörelsen att göra.

När Nils Flyg, efter sammanbrottet för sitt oberoende kommunistiska partiprojekt i slutet av 30-talet, tog ställning mot den ”stalinistiska imperialismen” på Finlands, de baltiska staternas och till sist Tredje Rikets sida, omslöt han efterhand av den politiska miljö där myten om judebolsjevismen utgjorde en av de ideologiska förutsättningarna.

”Europas korståg mot bolsjevismen”, som termen löd i Tredje

40. ”Upplysningar om judar. Ryska judar misstänkta för bolsjevikpropaganda.” *Statens polisbyrå FIB:1 doss 610, 1920*, Riksarkivet

41. ”Iakttagelser och rön under en vistelse i Tyskland november månad 1921” Lista 5, Handlingar rörande Övetståhållarämbetet. *Krimavd. 6 roteln. Sakdossier*. Riksarkivet
42. *Arbetet* 12 mars 1921.

Rikets kontinentala mobilisering för kriget i öster, framställdes som den kristna västvärldens och den indoeuropeiska, eller ariska, rasens ödeskamp mot judendomen. Striderna kring mellankrigskommunismen och förintelsen av det judiska folket i Europa ägde alltså inte rum i åtskilda universum. Tvärtom var de sammanknutna av starka ideologiska föreställningar om en koppling mellan judiskt, revolutionärt och kommunistiskt åtminstone från motrevolutionärt håll. Att ett sådant samband under revolutions- och krisperioden efter första världskriget inte bara föreställdes inom konservativa och borgerliga kretsar vittnar Arthur Engbergs socialdemokratiska exempel om. Att det utgjorde en tvingande idékombination för dem som senare slöt upp bakom Tysklands krig i öster illustreras av Nils Flygs utveckling. 1942, beroende av tyska subsidier och Tysklands framgångar hade Flyg slutligen kommit att anamma slagorden mot judarna som en del av ödeskampen mot Stalins välde i öster. Arthur Engberg å sin sida, som gjort försvaret av demokratin mot fascismen till sitt credo, fann sig istället under krigsåren stå på samma sida som Sovjetunionen. Då hade hans varningar mot judisk bolsjevism sedan länge tystnat och han attackerades i anonyma brev för att vara ”rasförrädare” och ”judelakej”. Kanske var avsändarna några av dem som under de första åren efter bolsjevikrevolutionen hade tagit hans varningar på allvar – om hotet från ”judebolsjevismen”.

Fjernstyring og autonomi

Morten Thing

Tak for invitationen til at komme til denne 10-års fejring. Jeg har med stor interesse læst papirerne, som jeg har fået og glædet mig over deres niveau. Det er rart at diskutere centrale spørgsmål i vores fælles interesseområder. Werner Schmidt tager tråden op fra hans imponerende bog om kommunisme og antikommunisme i det korte tyvende århundrede, hvor han jo påviser ved nøje kildestudier i SEDs arkiver, at SKP aldrig havde et forhold til SED, som kunne betegnes som afhængighed eller dominans. Han varsler en bog om C.H.Hermansson som afgørende vil rykke ved forestillingen om SKP som afhængig eller domineret af Moskva. Niclas Andréns opsats om Norrbottenskommunisterne er for mig – dens korthed til trods – spændende læsning om et ret ukendt område uden for svensk forskning. Begge opsatser har imidlertid et fællesområde i deres diskussion af selve karakteren af relationen mellem et kommunistisk parti og centret i Moskva.

Jeg vil tage mit udgangspunkt i en bemærkning, som falder ret sent i Werner Schmidts papir:

Bland historikerna som forskar om de västliga kommunistpartierna föddes efter arkivens öppnande i öst förhoppningen att man nu, och först nu, skulle kunna få tillgång till ”sanningen”. Det var en illusorisk förhoppning, byggd på tankelättja.

Jeg omgås en del forskere, som forsker i de vestlige kommunistpartiers historie. Jeg kender ingen som er empiricister af denne type. Tværtimod må man formentlig pege på, at en uforholdsmæssig stor

del af netop disse forskere deler udsyn med Werner Schmidt. De har i stor udstrækning deres historiske rødder i den europæiske venstrefløj, undtaget dog de fleste amerikanske forskere.

Jeg forstår godt irritationen over den gamle antikommunismes paradigmatiske løsninger på problemet om forholdet mellem de enkelte kommunistpartier og centret i Moskva. Men uanset hvordan vi adresserer problemet om adgangen til de russiske kilder, så betød åbningen af de russiske arkiver et paradigmeskift for forskningen. Den blev så at sige normaliseret af det. Før åbningen baserede kommunismeforskning sig i stor udstrækning på en god portion intuition og en hel del politiske analyser. Nu kan man i stor udstrækning finde kildemateriale, som afgør en hel række problemer.

Både Werner Schmidt og Niclas Andréén vil se afhængigheden i anførselstegn. De vil meget rigtigt se den som en funktion af nederlaget for den socialistiske bevægelse i første verdenskrig. Og som Andréén peger på, så var tilslutningen til Komintern frivillig, ingen tvang kommunisterne under knutten. Men spørgsmålet er om en kritisk holdning overfor det antikommunistiske paradigme er tilstrækkeligt til at indfange det særlige ved relationen mellem Moskva og de enkelte kommunistpartier.

Jeg ser i første række relationen som en magtrelation. Den bygger i sit udgangspunkt på den iøjnefaldende hændelse, som hedder oktoberrevolutionen. Den socialistiske bevægelse havde lidt et historisk nederlag med udbruddet af første verdenskrig og netop derfor betød det meget, at det russiske kommunistparti i manges øjne havde gennemført den eneste vellykkede revolution. Denne revolution gav bolsjevikkerne og Lenin en autoritet, de ikke havde blot som medlemmer af Zimmerwald. Denne autoritet gjorde det muligt for venstrefløjen i de vesteuropæiske socialdemokratiske partier at bryde afgørende med deres demokratiske, ofte ultrademokratiske ideologi og akceptere en række importerede 'moduler' fra russisk politisk kultur, ikke mindst den leninske udgave af demokratisk centralisme. Men også på det psykologiske plan *offerets betydning* som en nødvendig del af den helt irrationelle dyrkelse af enhed og disciplin. Akcepten af Lenins sammentænkning af Kautsky og Clausewitz

var en helt afgørende hurtel.

Komintern blev til på ideen om at være en hær i kampen for verdensrevolution. En hær har en generalstab og består af bataljoner. Disse bataljoner gjorde ikke kritikens våben til de foretrukne eller diskussionen til en integreret del af den politiske kultur. De enkelte partier skulle være bataljoner i verdenshæren. Sammenhængskraften blev i overgangen fra Lenin til Stalin i stadig stigende grad ensbetydende med overherredømmet i generalstaben. Der udvikledes en lang række af beherskelsesredskaber, som Lars Björnin overbevisende beskriver i sin opsats. Jeg vil især pege på betydningen af penge og sprog. Pengene kom meget hurtigt ind, allerede mens Lenin stadig håbede på en revolution i Tyskland, og viste sig som et vigtigt magtmiddel. Centret udøvede tillige magt gennem den sproglige *monodiskursivisme*: tingene skulle hedde det samme, ordene skulle være de samme uanset hvor forskellige de politiske forhold måtte være. Alle kommunistpartier skulle kunne lave enhedsfronter og siden folkefronter uanset, hvordan størrelsesforholdet var mellem kommunistparti og socialdemokrati i de enkelte lande. Monodiskursivismen tildækkede forskelle for at fremhæve den generelle historiemetafysik som lå både i kautskyanismen, leninismen og stalinismen. Når man derfor taler om 'fjernstyring' i det antikommunistiske paradigme ligger der en sandhed heri. Men altså: en 'frivillig fjernstyring'.

Magten var imidlertid ikke total. De enkelte kommunistpartier kunne ikke blot og bart fungere som det de efterhånden kom mere og mere til at skulle fungere som, nemlig et *redskab for sovjetisk udenrigspolitik*. De var nemlig ikke effektive i denne rolle med mindre de også spillede en genuin national rolle i deres egen arbejderklasse. Kun hvis det enkelte kommunistparti opnåede positioner i fagbevægelsen, vandt strejker, blev valgt til parlamentet osv. havde Sovjet og SUKP nogen gavn af dem. Set med russiske øjne kunne man ikke opnå det samme med et propagandakontor som med et kommunistparti af en vis styrke. Vi har derfor i projektet "Nordic Communism" præget udtrykket 'kommunistpartiernes dobbelte eksistensform'. Taler vi om Komintern-perioden, giver det

ingen mening at tale om kommunistpartier som ikke er afhængige af Moskva. Det var de alle. Men Moskvas magt over de enkelte partier måtte ikke overskride den grænse, som gjorde partierne i stand til at opfylde kravet om en vis succes indenfor den nationale arbejderklasse. Men skulle det være, kunne Komintern godt lukke et parti, som fx skete med det polske.

Denne dobbelthed blev ikke opretholdt uden sværdslag. Både de skandinaviske partier og det finske gjorde faktisk på forskellige tidspunkter modstand mod underordningen – og tabte, hvis ikke de som Det Norske Arbejderparti gik ud af Komintern. Men det var samtidig en formningsproces i hvilken den europæiske kommunisme blev til – og jeg taler her om den europæiske kommunisme og ikke om 3. verdenskommunismen i Kina, Vietnam eller Indonesien. Denne formningsproces indebar blandt andet, at det at *tale konkret om socialismen* blev udelukket. Socialisme var noget, der var i Sovjet, og Sovjet var socialistisk. Spørgsmålet om en rationel diskussion af dette forhold var i sig selv et bevis på at man ikke var socialist. Denne institutionalisering og helliggørelse af Sovjet tillukkede en mulig kritisk holdning til, om der overhovedet var socialisme i Sovjet. Faktisk må man sige at dette spørgsmål var bevægelsens mest afgørende. Set med mine øjne var der aldrig på noget tidspunkt tale om socialisme i Sovjet, aldrig tale om en postkapitalistisk produktionsmåde og aldrig tale om en udvidelse af demokratiet. Tværtimod var Sovjet ordnet som en ikke-demokratisk moderniserings-økonomi, som i samfundsmæssig målestok satte sig de samme mål som kapitalismen uden at udvikle en moderne politisk kultur.

Importen til den europæiske kommunisme af russisk politisk kultur var af katastrofal betydning. Den nidkære udvisning af disciplin også i forhold hertil blev en vigtig del af den psykologiske formning. Lad mig tage et enkelt symptomatisk spidseksempel: Da Arne Munch-Petersen, det danske partis repræsentant i Moskva, var blevet arresteret som trotskist – nogen han siden døde af – var det Linderot, der fik til opgave at overbringe den danske partiledelse meddelelsen. Linderot kendte Munch-Petersen og vidste, at han var en 110% stalinist. Den danske ledelse havde det på samme måde.

De enedes imidlertid om at tie stille med sagen. Og det gjorde de – resten af deres liv. Ikke engang hans kone fik at vide, hvad der var sket af nogen af disse fem personer.

Anden verdenskrig udgør for mange europæiske kommunistpartier deres heroiske periode. Selvom Komintern blev ophævet og relationen mellem Moskva og de enkelte partier efter krigen principielt blev lige og tosidet, så blev krigen også det, som afsluttede formningsprocessen, således, at det i høj grad var de enkelte partier, som efter 1945 bad om råd og forholdsregler hos russerne. Og perioden frem til midten af 50'erne er formentlig den periode i kommunismens historie, hvor Moskva havde lettest ved at udøve sin magt over bevægelsen på trods af den nye struktur. Perioden fra 1956 til 90 er derimod historien om den smertefulde opløsning af denne relation. Som jeg ser det, indtager imidlertid det svenske parti her en særstatus som følge af, at verdenskrigen ikke fik den rolle her som i de andre lande. For SKP var krigen ikke den heroiske periode og ikke afslutningen på komintern-periodens formningsproces. Dermed var også den lange smertefulde opløsningsperiode helt anderledes: en selvstændiggørelsesperiode. Og dermed har vi muligvis også en indfaldsvinkel til den større manøvredygtighed i forhold til det nye venstre, som VPK i en vis udstrækning kunne omfatte.

Anden verdenskrig kan også danne udgangspunkt for en lille kontrafaktisk øvelse. Lad os antage, at Hitler ikke havde overfaldet Sovjetunionen i juni 1941 og ikke på noget andet tidspunkt. Det ville givet have betydet, at den kommunistiske modstandsbevægelse i mange lande var kommet senere og svagere i gang. Muligvis ville den slet ikke have haft den centrale betydning, hvis ikke det var kommet til et brud på ikke-angrebspagten. Det ville fuldstændig have ændret Sovjets rolle efter krigen og muligvis have legitimeret et amerikansk-engelsk-fransk angreb på Sovjet. Udviklingen af modstandsbevægelserne byggede naturligvis på en stærk antifascisme i kommunistpartierne. Men uden et brud med ikke-angrebspagten havde de næppe udviklet sig så stærkt i de enkelte lande. Afhængigheden af Moskva kunne have holdt antifascismen nede, kunne man mene. Afhængighed var ikke blot magt og penge, det var

også en lang række politiske problemer som følge af sovjetisk udenrigspolitik. Bindingen til Moskva var ikke bindingen til en socialistisk bevægelse, men til en konkret national interessestruktur, som var en sådan sag fremmed.

Jeg mener kort sagt ikke, at man kan tale om kommunismen uden at tale om den dobbelte eksistensform. Og man kunne måske for SKPs vedkommende tale om at Nordbottens-kommunismen kunne låne former fra den europæiske kommunismes forfald i sin interne kamp mod det stockholmske overherredømme, at man altså skal forstå den nordbotniske stalinisme som en modstandsretorik. Jeg kender for lidt til Nordbottens-kommunismen og må også indrømme at den ikke ligner noget, som findes i Danmark. Men måske skal den også forstås som netop en *Nordbottens-kommunisme*, altså som sammenhængende med et område, der også på andre områder har markeret sig i et opgør med Stockholmsk dominans. I Lennart Lundmarks bemærkelsesværdige bog, *Protest og profetia. Korpelarörelsen og drömmen om tidens ända* fra 1985 peger han på, at megen opposition på disse kanter netop antog religiøse former, og at Korpelarörelsen netop var stærk i de samme områder, hvor SKP bemærkelsesværdigt brød igennem ved valget i 1932. Lundmark rejser i bogen spørgsmålet om man kunne tænke sig, at de samme samfundsmæssige betingelser gav sig udtryk både i kommunisme og Korpela. Det var måske nok værd at overveje.

Når man undersøger kommunismens historie bliver det hurtigt klart, at man ikke kan nøjes med at beskrive rationelle valg og rationelt betingede valg. Man kan næppe analysere kommunismen uden at tage teorier om religiøsitet til hjælp. Konstruktionen af netop spørgsmålet om Sovjetunionens karakter som et sakralt forhold er et eksempel her på. Noget lignende gør sig gældende når man undersøger antikommunismens og antisemitismens historie.¹ I begge

¹ I denne sammenhæng må jeg henvise til min bog *Anti. Begreberne antikommunisme – antisemitisme og deres historie*, Skriftserie fra Roskilde Universitetsbibliotek nr. 41, Roskilde 2003

tilfælde er det svært at komme uden om socialpsykologiske og religiøse teorier.

Fusionen mellem antikommunisme og antisemitisme som Håkan Blomqvist har behandlet i sin opsats viser bl.a. tilbage til, at antikommunismen havde et kirkeligt udspring, nemlig i The Contra-Communist Crusade eller The Anti-Communist Crusade, som den senere to navneforandring til. Inden antikommunismen i Europa for alvor blev borgerskabets sag og efter anden verdenskrig også arbejderbevægelsens sag, var den en ideologisk intervention imod den *ugudelige* kommunisme. Dette lettede formentlig fusionen med antisemitismen. I denne sammenhæng må man også pege på, at *Zions vises protokoller* kom fra Rusland. Det er blevet sandsynliggjort af Rudd og Stepanov i deres bog *Fontanka 16. The Tsar's Secret Police* fra 1999 at det ikke var tsarens hemmelige politi som producerede teksten. Men hvorom alting er, så var Sergej Nilus, som var én af de russiske udgivere, en ortodoks præst, og det var hans tekst, udgivet i begyndelsen af århundredet som i 1920 blev oversat til tysk, engelsk, svensk og dansk og pludselig med en voldsom kraft slog igennem i Vesteuropa. Man kan sige, at denne vanvittige tekst gav svaret på hvordan det kunne være at de voldsomme moderniseringsprocesser var uden socialt subjekt. Teksten svarede nemlig: der er et subjekt og det er jøderne. De har planlagt verdenskrigen. Det var det faktum som slog an i Tyskland, England og Frankrig og ved et trylleslag kanaliserede den latente eller åbne antisemitisme ind i verdenskonspirationens netværk. Gennem den kirkelige og borgerlige antikommunisme fusionerede det til ét samlet kompleks. Hitler var én af dem som læste *Protokollerne*, hvad *Mein Kampf* vidner tydeligt om. Og ikke mindst under Hitler blev *Protokollerne* trykt i masseoplag.²

I dag er denne relation en viden som kun fagfolk har. For et par år siden foreslog en dansk højrefløjsskribent, Ulrik Høy, i *Weekend-*

2. Se min 'Kan tekster dræbe?', *Den historiske jøde. Essays og ordbog*, Kbh. 2001, s. 70-94.

avisen, at man skulle rehabilitere nazisterne, fordi de var de første antikommunister. At deres antikommunisme var uadskillelig fra deres antisemitisme var på ingen måde et tema i debatten. Man kan undre sig hvorfor det er sådan. For denne holdning går hånd i hånd hos den samme højrefløjsskribent med en radikal proisraelsk holdning. Hvor jøderne før tilintetgørelsen blev betragtet med samme angste øjne som 'masserne', 'proletariatet', 'kommunismen' osv., så er der ikke meget tilbage af den borgerlige antisemitisme i Europa. Hvad vi ser fx i Frankrig er i første række antiisraelske holdninger hos unge arabere forklædt som antisemitisme. Hvad mere er, så synes det at være en almindelig holdning blandt Israels forsvarere, der identificerer antisemitisme med generelle domme om jøder, at anse antiisraelske holdninger for at være netop antijødiske og derfor antisemitiske. Og for at gøre billedet fuldstændigt, så har denne nye alliance mellem Israel og den europæiske højrefløj også gjort mange jøder blinde på en i et historisk perspektiv forbløffende måde. Da den israelske ambassadør i Danmark indtil sidste år, Carmi Gillon, forlod Danmark lod han sig interviewe til *Jødisk Orientering*, officielt organ for den danske jødiske menighed. Her udtalte han om Pia Kjærsgaard, lederen af Dansk Folkeparti som fører en voldsom anti-immigrationspolitik og bruger en voldsom anti-fremmed retorik: "Hun er en ven af Israel og mig. Jeg var eneste ambassadør på Dansk Folkepartis årsmøde, og jeg fortryder det ikke....Jeg mener ikke, at de er fremmedfjendtlige, men værner om danske værdier og har et godt forhold til jøderne."

Denne gådefulde ændring af placeringen af 'jøderne' som ideologisk modul i den offentlige debat er nok en analyse værd, selvom den falder uden for det perspektiv disse opsatser har opstillet. Set hen over det korte 20. århundrede er det jo klart, at kommunismen led nederlag og efter min mening skyldtes det ikke mindst netop udformningen af den sovjetisk ledede kommunistiske bevægelse. Også jøderne blev tilføjnet et historisk nederlag. Shoa er i jødisk historie et nederlag uden sidestykke. Men shoa lettede på paradoksal vis Israels fødselsveer. Ud af den jødiske tilintetgørelse opstod den første jødiske stat i 2000 år. Endnu mere paradoksalt forvaltede

Israel arven fra 1000 års europæisk undertrykkelse og udryddelse, så jøderne dukkede ud af deres hidtidige farlighed og kunne indgå en lykkelig alliance med verdens største magt og det europæiske hjerte. Hegel ville med rette have kunnet tale om historiens ironi.

södertörns
högskola

UNIVERSITY COLLEGE

Samtidshistoriska institutet

Södertörns högskola

141 89 Huddinge

besök: Alfred Nobels allé 15

Flemingsberg

tel: 08-608 42 51 fax: 08-608 46 40

e-post: shi@sh.se

ISSN 1650-450X

ISBN 91-89615-10-7